

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РФ
ТУВИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
Кафедра тувинской филологии и общего языкознания

ВЫПУСКНАЯ КВАЛИФИКАЦИОННАЯ РАБОТА

Использование антропонимов в прозе Салима Сюрюн-оола
(Салим Сүрүн-оолдуң прозазында антропоним-нерниц ажыглалы)

Направление подготовки 44.03.05 Педагогическое образование (с двумя профилями подготовки), профили «Родной язык и литература» и «Иностранный язык (английский язык)»

Выполнила: студентка филологического
факультета 5 курса 1 группы
Эрдэнэбат Сарантуяа
« 10 » июня 2020 года

Научный руководитель: Соян А.М., к.филол.н., доцент
« 15 » июня 2020 года

Приказ _____

Допущена к защите «__» _____ 20__

Протокол заседания кафедры КТФиОЯ №__

Зав. кафедрой _____ Куулар Е.М.

К Ы З Ы Л – 2020

Д О П Ч У З У

Кирилде.....	
I эге. Чогаалдарда кижилер аттарының лексика-семантиктиг бөлүктери	
I. 1. Чүвениң өңү-биле холбашкан аттар.....	6
I. 2. Этноним-биле холбашкан аттар.....	
I. 3. Кижиниң мага-бодунуң онзагайы-биле харылзаалыг аттар.....	10
I. 4. Кижиниң мөзү-шынары-биле холбашкан аттар... ..	13
I. 5. Эт-сеп, эдилелдер болгаш аъш-чем-биле холбашкан аттар.....	14
I. 6. Тыва чоннуң ажыл-амыдыралы, езу-чаңчылдары-биле холбашкан аттар	16
I. 7. Дириг амытаннар аттары-биле холбашкан аттар.....	18
I. 8. Үнелиг металлдар-биле холбашкан аттар.....	19
I. 9. Назы-хар илередир сөстөр-биле холбашкан аттар.....	20
I. 10. Аңгы-аңгы уткаларлыг аттар.....	21
I.11. Орус болгаш өске-даа дылдардан үлегерлеттинген аттар.....	24
II эге. Аттарның тургузуунуң аайы-биле бөлүктери.....	
II.1. Бөдүүн аттар.....	28
II 2. Нарын аттар.....	30
III эге. Чамдык аттарның тывылган угунуң аайы-биле бөлүктери	
III.1. Ниити түрк аттарның тывылганының кыска тайылбыры.....	34
Түңнел.....	44
Литература даңзызы.....	48

К И И Р И Л Д Е

Түрк дылдар талазы-биле эртемде, ооң иштинде тыва дылда, ономастикага болгаш ооң иштики бөлүктөринге хамаарыштыр эртем ажылдары элээн шинчилеттинген айтырыгларның бирээзи деп болур. Оларның иштинден кижилерниң хуу аттарын шинчилээн ажылдарны чок деп болбас. Ындыг-даа болза тыва чогаалда хуу аттарның шинчилеттингенин чогуур деңгелге четпейн турар деп чугаалап болур.

Ажылдың темазы:

С. Сүрүң-оолдун прозазында кижилер аттары.

Ажылдың объектизи:

Тыва дылда антропонимнер.

Ажылдың чугулазы:

Тыва дылда кижилерниң хуу аттарына хамаарышкан шинчилел ажылдары чогуур деңгелде кылдынганын демдеглезе чогуур. Ол эртем ажылдарында кижилерниң хуу аттарын чоокку үеге хамаарыштыр кылдырган. Ындыг-даа болза тыва дылдың ономастикасында чечен чогаалда кижилер аттарының кандыг, кайы хире хемчээлдиг ажыглаттынганына хамаарыштыр кылдырган ажылдарның саны ындыг-ла кончуг хөй эвес. Ынчангаш бо доозукчу квалификастыг ажылга Тываның улустун чогаалчызы Салим Сүрүң-оолдун проза чогаалдарында кижилер аттарының ажыглалын шинчилеп көөр сорулгалыг ажылдаан бис. Бо ажылга ооң «Ынакшыл-дыр» (1963-1965), «Ак-Төш» (1981-1983-1984), «Тывалаар кускун» (1993) деп чогаалдарында кижилер аттарын сайгарып көргөн. Чүге дээрге аттар чоннун төөгүзү, материалдыг болгаш сагыш-сеткил культуразы, шажын-чүдүлгези-биле сырый харылзаалыг. Тыва чон бодунун чурттап эрткени төөгүлүг үезинде ажы-төлүн кандыг-кандыг аттар-биле адап ап турганын, оларга

боттарының кандыг үзел-бодалдарын илередип турганын тодарадып билип алырынга чогаалдарда ажыглаттырган аттар дузалаар боор деп санап турар бис.

Ажылдың чаа чүүлү:

Тыва дылда кижилерниң хуу аттарының талазы-биле ажыл чогуур деңнелде кылдынып турза-даа, ону долузу-биле шинчилеттинген деп санаары арай эрте деп болур. Чүге дээрге тыва чоннуң төөгүлүг үезиниң аңгы-аңгы чадаларында чоннуң эдилеп чораан аттарын шинчилеп кылган ажылдарның саны барык таварышпайн турар. Ындыг болганда бо талазы-биле биске дузаны Тываның бурунгу төөгүзүн болгаш ооң соонда үелерни чуруп бижээн чечен чогаалдарда маадырларның аттары шинчилеп көрзе чогуур материалды арттарып каан деп бодалдыг бис. Бистиң шилип алганывыс С. Сүрүң-оолдуң прозазында кижилер аттарының сайгарылгазы бо улуг айтырыгның эгези шенелде ажыл бооп болур.

Ажылдың сорулгазы:

С. Сүрүң-оолдуң прозазында кижилер аттарын чыып бижээш, ук аттарның тывылганынга хамаарышкан тайылбырны бээр.

Салдынган сорулганы боттандырарда ***шиитпирлээр ужурлуг***

айтырыглар:

__- шилип алганывыс проза чогаалдарындан кижилерниң хуу аттарын ушта бижээш, оларның долу даңзызын тургузар;

- аттарның лексика-семантиктиг бөлүктөрүн тургузар;
- ук аттарның тывылганынга хамаарыштыр кыска тайылбырны бээр.
- аттарның тургузуунуң аайы-биле сайгарылгазын кылыр;
- чогаалда ниити түрк болгаш чиңгине тыва аттарның тывылганын айылбырлаар.

Ажылдың теоретиктиг үндезиннери:

Доозукчу квалификастыг ажылды кылып тура, З.Б. Чадамбаның [1993], Н.Д. Сувандииниң «Тувинская антропонимия» [2004], Ч.М. Доржунуң [2004] болгаш бо темага хамаарышкан өске түрк дылдарда база орус дылда эртем ажылдары-биле танышкан.

Ажылдың материалы:

Бо ажылды кылырда Салим Сүрүң-оолдуң проза чогаалдарының аразындан аңы-аңгы чылдарда бижиттинген «Ынакшыл-дыр» (1963-1965), «Ак-Төш» (1981-1983-1984) деп тоожуларындан база «Тывалаар кускун» (1993) деп романындан кижилер аттарын чыып, оларның илередип турары уткаларының кыска тайылбырын, аттарның тургузуун болгаш чамдык аттарның тывылган угунуң аайы-биле бөлүктөрүн тайылбырлаан.

Ажылдың практиктиг ужуур-дузазы:

Бо темага чыгдырган материалдарны тыва дылда ономастика талазы-биле ажыл кылып турарлар, тыва дылда кижилерниң хуу аттарын шинчилеп турар кижилер сонугарга болур болгаш ол талазы-биле словарь, карта тургузар бодалдыг кижилерге бо ажыл немелде материал бооп болур.

Ол ышкаш ниити билиг школаларында болгаш ортумак тускай өөредилге черлеринде тыва дылдың антропонимиказын сонугарга, бо талазы-биле ажылдап турар башкылар ук ажылды ажыглап болур.

Ажылды кылырда ажыглаан арга, методтар:

- тайылбырлап бижири;
- деңнелге аргазы;
- лингвостатистика методу.

Ажылдың тургузуу:

Ажыл киирилде, үш эге, түңнел болгаш литература даңзызындан тургустунган.

I эге. Чогаалдарда кижилер аттарының лексика-семантиктиг бөлүктөрү

Чер кырында ат чок чүве турбас. Ынчангаш аттар бистиң амыдыралывыста база бир чугула черни ээлеп турар. Дылда ниити болгаш хуу аттар болур сөстөр хөйү-биле ажыглаттынып турар. Ында ажыглаттынып турар хуу аттарны – топонимнерни (гидроним, ороним, ойконим), анторопонимнерни, зоонимнерни, этнонимнерни болгаш өске-даа хуу аттарны – оларның баштайгы уткаларын база кайы дылдан тывылганын ономастикага шинчилээр.

Бо доозукчу ажылга Салим Сүрүң-оолдун проза чогаалдарының маадырлары кылдыр чуруттунган кижилерниң хуу аттарын сайгарып көргөн.

I. 1. Чүвениң өңү-биле холбашкан аттар

Тыва дылда кижилерниң эдилеп чоруур аттарындан-даа база тыва чогаалчыларның чогаалдарында-даа антропонимнерни чонуургап көөрге, кандыг-бир чүвениң өң-чүзүнүң илереткен сөстөр кижилерге аттар типсырынга эргежок чугула кезек (компонент) болур деп чүвени эскердивис. Ооң чижээн дараазында чижектерден көрүп болур.

Монгуш Ак-кыс – мында кезиниң өңү чырык, ак кижилерге хамаарыштыр адаан ат.

Олур. Монгуш Ак-кыс! (Ы.)

Кара-Сула – бо ат ийи кезектен (компонентиден) тургустунарындан аңгыда, баштайгызы хөй уткалыг сөс болуп чоруур, а ийиги кезээ омонимниг база оларның бирээзи хөй уткалыг база болуп чоруур. Кайы уткага ук аттың ажыглаттынганын тайылбырлаары арай нарын, ону ийи аңгы кылдыр тайылбырлап болур: 1) кара туразында, хостуг, шөлээн деп уткага чоок кылдыр тайылбырлап болур; 2) сула дээрге тараа культуразынга хамааржыр үнүш, а кара деп сөс ооң шынарынга хамаарыштыр ажыглаттылган бооп болур.

*Бо чоок кавының оолдарындан орус кадай алган кижиде-даа бар чүве бе?
Биеэ Хорлуг-оолдун оглу алган дижик бе, чок Кара-Сула база бар-дыр шынап.
(Ы.)*

Кара-оол – тыва дылда кара деп сөс дыка хөй аттарның чогааттынарынга ажыглаттынып турар, хуу аттарның бирги азы ийиги кезээ кылдыр ажыглаттынып турар таварылгалар бар. Бо таварылгада ук сөс нарын сөстүн бирги кезээ болуп чоруур. Атты чаа төрүттүнген чаш кижиге аңгы-аңгы барымдааларга даянып тыпсып болур: 1) кежиниң өңүнге; 2) бажының дүгүнүн өңүнге.

Мен ... дүү ол, кымый сугдан ... Кара-оол акый сугдан келдим. Аңаа хондум, уруунуң төрөөн хүнүн эрттирип турдулар. (Ы.)

Көк-Баштыг – бо ат чогаалда шола ат болур, маадырның бажының дүгүнүн өңүн барымдаалап шолалаан ат болур.

Араттар ону бажының дүгү, өшкү дүгү дег, көк боорга, Көк-Баштыг деп шолалай бергеннер. Эмчи болза назын талазы-биле элээн улгады берген; ынчалза-даа диштери барык бүдүн хевээр, оларның удургуларында алдын диштер суккулап алган; боду чазык, арны-бажы халаңгый эзирик кижилер дег, мычыгыр кижиде болган. (Ы.)

Ак-Өек – чогаалда бо атты шола ат кылдыр ажыглап турар. Бо сөстүн ийиги компонентизи болур *өек* деп сөс «азырал болгаш дириг амытаннарның төжү болгаш ижин кезээ» деп уткада ажыглаттынып турар. *Ак* деп бирги кезээ ооң өңүн көргүзеринге ажыглаттынган. Ук ат мында доора утканы илередип турар, Ак-Өек дээрге ажыл кылырындан ойлаар, арай чалгаа кижини элдээрти адааны болур. Чогаалда бо аттың эдилекчизи база арай чалгаа, аамайзымаар, шимчевес кижиде кылдыр чуруттунган.

Ай, аал, Ак-Өек, ачам сугга бараалам – деп, Нина Кызыл-булуңга телевизор көрүп орган Оолакты үндүр имнеп алгаш, чалаан. (АТ)

Кара-Уруг – бо нарын ат тыва дылдың элээн мурнуку үелеринде делгереңгейи-биле ажыглаттынып турган болгаш амгы үеде барык

таварышпайн турар. База-ла бичии уругнуң төрүттүнүп келгенде кезиниң өңүнүң ийикпе азы бажының дүгүнүң караңгы кылдыр көзүлгенин барымдаалап адаан деп даап бодап болур.

Бо долгандыр турар бажыңнарда кыстар-ла эңдерик: Ооржак уруу Өпең-кыс, Монгуш уруу – Кара-Уруг, Донгак уруу – кым ийик, ол Кызыл чаактыг уругнуң ады? Ийе, ийе, Долгармаа, Дүлүш уруу – Дүктүг-кыс, чок, Дүү-Дарый. (АТ)

Кызыл-оол – кызыл деп сөс-биле өң илереткен таварылгада уругларны адап турган, чамдык оол азы уругларның бажының дүгү аажок кызылгыр кылдыр төрүттүнүп келир, ындыг өңнүг чашты тыва улус кызыл деп адаар.

Кызыл-оол – обкомда. (ТК)

Өң-чүзүн-биле холбашкан 7 атты автор чогаалдарында ажыглаан. Мында өңнер кижиниң кезиниң, бажының дүгүнүң өңнерин илередип турар. Оон аңгыда Кара-Сула болгаш Ак-Өек деп шола аттарда өң-чүзүн илередип чоруур ак, кара деп сөстөр боттарының дорт лексиктиг утказын чидирипкеш, доора уткада ажыглаттынып турар.

1. 2. Этноним-биле холбашкан аттар

С. Сүрүн-оолдун чогаалдарында маадырларның аттары революция мурнунда үеде Тываның аңгы-аңгы девискээрлеринге чурттап чораан төрел-бөлүктөрнүң (этнонимнернүң) ниити адын кижилернүң хуу ады кылдыр ажыглап турары онзагай болуп турар. Бо чүүл ону өске чогаалчылардан ылгалдырып турар деп болур.

Ондар – революция мурнунда болгаш амгы үеге чедир Тывада чурттап чоруур төрел-бөлүктүн ады чогаалда хуу ат кылдыр ажыглаттына берген.

Ондар дээрге кайгал эр-ле болгай: аас-сөс ында, аажы-чаң ында, аңнап турда ана хей, оң кырынга туруп бээр, кызымаа-даа кончуг. (АТ)

Ооржак – ооржак дээрге база-ла тыва этноним болур сөс, ук сөстү база-ла кижиниң хуу адык ылдыр ажыглаанын үстүндө этнонимнерден тывылган аттар-биле деңнеп, дөмейлеп болур.

Мен, Ооржак, бөгүн кайнаар-даа барбас мен. Удун аайн. Дыштанып аайн. Аганак турда, диңнер менден чайлавас. (АТ)

Салчак – бо база төрөл-бөлүк адындан укталып тывылган хуу ат болур, эгезинде ниитизи-биле кандыг-бир ниити төрөл-бөлүктүң ады кылдыр ажыглаттынып турган болза, бо сөс ам чаңгыс кижиниң хуу ады кылдыр ажыглаттынып турар.

А Салчак ол ышкаш суглук чокка сала бербес, шай биле таакны – оң тыны, олар чокта ол чүнү-даа кылып шыдавас. (АТ)

Ондар-оол – алыс эрги сумузу Ондар. Ам Ондар-оол апарган. Документилеринде-даа ындыг, ону долгандыр турар кижилер-даа ынчаар билир. «Эрги сумумга «оол» деп сөстү, паспорт солуп турда, бодум албан-биле немедип алган мен» дээр кижиге.

Чогаалда тайылбырлап турары-биле алырга, ооржак, салчак, ондар дээн чижектег төрөл-бөлүктөр аттары илередип чоруур этноним сөстөр сумулар аттары кылдыр база ажыглаттынып турган.

Ондар-оол кускуннарга чалбарыыр хөөннүг кижиге, аң кедеп чорда, куску дескинип-дескинип, шала ырады ужа бергеш, бир-ле каът бажында азы кожагар кырынга баргаш, чаргырткайнып турунтар болза, эки хайнып кээр.

Сат Сатович – сат дээрге база-ла Тывага чурттап чораан болгаш ам-даа чурттап чоруур төрөл-бөлүктүң ады болур. Мында ук ат кижиниң хуу ады болбушаан, адазының адын база айтып турар, Саттың оглу Сат деп уткалыг ажыглаттынган.

Шаң эргелекчизин Оолак бар сал-ла танып алган, ооң адын Сат Сатович дээр деп, аңаа баарының мурнунда-ла билип апкан. (АТ)

Чооду Чоодуймаа – Тес-Хем кожууннуң девискээринде чурттап чоруур чооду деп төрөл-бөлүк бар, ук этнонимге «кыс, уруг» деп утканы илередир -маа деп кожумактың немешкенинден хуу ат тывылган деп болур.

Ооржак Окал-оол, Кол Коңгургай, Чооду Чоодуймаа. Адаарга эптиин, тывазыын көрбес силер бе.

Иргит – иргит дээрге база-ла тыва төрөл-бөлүк ады, чогаалда ол ниити ат чаңгыс кижиге хамаарыштыр адаттынган хуу ат болур.

Иргит ашак бо кадайы-биле Кызыл-Мажалыкка тыпчы бергеш, баштай адазынга чугаалаан. (ТК)

Кол Салчак – Кол дээрге Тожу улусунун фамилиязы болуп чоруур сөс, а чогаалда маадырның ады кылдыр база-ла Салчак деп этноним ажыглаттынган.

Билир мен, билир мен. Кол Салчактың оглу-дур сен. (ТК)

Монгуш Борбак-оолович – монгуш деп төрөл-бөлүктүн ады бо чогаалда чаңгыс кижинин хуу ады кылдыр ажыглаттына берген.

Ийи-үш хонгаш, өөредилге эгелээр ужурлуг, а кылдынмаан ажылдың кайызын ол дээр, безин чадаарда ам-даа ийи класс чугайлаттынмаан. А силер ... – дээш Монгуш Борбак-оолович чугаазын ара соксадып каан. (Ы.)

Салчак Канчыирович – салчак дээрге революция мурнунда Тывага чурттап чораан аңгы-аңгы төрөл-бөлүктөргө бирээзи, ук ат этноним болур. Чогаалда ол хуу ат кылдыр ажыглаттынып турар.

Райком секретары азы Салчак Канчыировичинин чулчургайларының дүктөри агара бергилээн, ол хиреде арын-шырайының силии, бодунун черле семис, хөрлүү кедергей. (Ы.)

Этнонимнерден укталып тывылган 10 атты автор чогаалдарында ажыглап турар. Амгы үенин-биле деңнээр болза, ол төрөл-бөлүктөр Барыын-Хемчикке, Чөөн-Хемчикке, Сүт-Хөлге – *ооржак, ондар, монгуш*, Өвүрге – *сам*, Каа-Хемге – *салчак*, Тес-Хемге – *чооду*, Тожуга – *кол* чурттап чораан болгаш чурттап чоруур.

1.3. Кижинин мага-бодунун онзагайы-биле харылзаалыг аттар

Кижилер чеже-даа бот-боттарынга дөмей болза, кижини бүрүзү бот-тускайлаң омур-хевирлиг болур, ынчангаш оон-биле ылгалып чоруур. Тыва

улус шаг-төөгүдөн бээр чаш уруг төрүттүнүп келирге, бир дугаарында ооң ниити мага-бодун, дурт-сынын болгаш арны-бажының хевирин көөр турган. Оон-на бо бүгүнү барымдаалап, уругга ат тыпсыры чаңчыл турган, ол чүүл амгы үениң амыдыралында база таваржып турар. Ам оларның чижээн көрээлиңер:

Бопуй-оол – бо аттың эдилекчизиниң чаактары борбак, бопугур, семиссимээр болганындан ук атка чединген деп даап бодап болур.

Үнүп чыткан даргага карыштыр комсомол обкомунуң ажылдакчызы – Бопуй-оол бажын сыйбап кирип орган, чаңы ындыг чүве, сыйбанган чоруур. (ТК)

Семис-оол – чаа төрүттүнүп келген чаш уругнуң дурт-сыны узун, мага-боду шыырак боорга тыпсыр ат. Чогаалда ат база-ла ооң эдилекчизиниң шыырак мага-бодун, семис-чаагайын көргүзүп турарын дараазында домак бадыткап турар.

Аа, хупура, чүү каткан бөрү боор, ыт ышказыл – деп, оолдарның эң-не шыыраа Семис-оол алгырыпкан. – Хоорай чанынга бөрү чоруур боор бе? (Ы.)

Дүктүг-кыс – бо аттың тывылганын даап бодап көөрге, ооң эдилекчизи чаа төрүттүнүп келгенде, бажының дүгү кылын, дүккүр болган хире.

Өгнүң херээжен ээзи Дүктүг-кыс инек саап олурган. (АТ)

Калчан-оол – калчан дээрге кижиниң бажының хавак кезээнде дүгү чок болуру, бир болза ол-ла кезекте аажок эвээш дүк бар болуру.

Өгнүң эр ээзин азы Хеймеректиң адазын Калчан-оол дээр, суурга колхоз тургустунган соонда, ону хову бригадазынга кирип каан. (Ы.)

Калдар-оол – амгы тыва дылда бо сөстүң утказын ийи аңгы тайылбырлап болур, оң баштайгы утказы колдуунда чылгы малга болгаш ытка хамааржыр турган болза, амгы үеде улустуң чугаазында арны-бажы хириге берген бичии кижилерге хамаарыштыр база ажыглап турар. Калдар дээрге малдың арнында чаңгыс аай эвес, шокар-шокар болгаш каралдыр

кылдыр көстүр өңнөр бар болур. Бо атты база чаа төрүттүнгөн чаш кижини кандыг-бир багай чүүлдерден ырадып, камгалаар дээн бодал-биле адаан чадавас.

Калдар-оол аалында чок болган, даргазы-билекады та кайнаар, бир чер чоруткан. (АТ)

Чаштыг-Уруг – чаш уруг төрүттүнүп келгенде, чажы узун, кылын, дүккүр таварылгада тыва улус мындыг аттар тыпсыр чаңчылдыг. Аажок узун чаштыг уруг дээн уткалыг ат.

Чаштыг-Уруг аъш-чем аймаан уругларга чедишитир тудускан, оон оглу биле хернинге тавакка далган салгаш, кыдыынга өрөмө оваалааш, баарынга салып каан. (ТК)

Карышпай – бо ат тыва дылда хемчег илередир *карыш* деп сөскө -*пай* деп кижилер аттары чогаадырынга делгеренгей ажыглаттынар кожумактын немешкенинден тургустунган. *Карыш* дээрге улуг болгаш айтыр салааның аразы хире хемчээл болур, кожумак мында база бичиилеткен уткага ажыглаттынган бооп болур. Ниитизи-биле чугаалаарга, дурт-сыны шоолуг улуг эвес, харын-даа бичии, чолдак, ырбыска кижиге адаар ат.

Аа, шаанда суму даргалап турган Карышпай ышкажыл! (ТК)

Байкара Балдаң – төвүт уктуг, «от бүргээн, күштүг» деп уткалыг.

Оруспай – «арын-шырайының ниити хевиринде орустарзыг чүве бар, карактары база, огу кара-даа болза, кызырак-караа ышкаш шаңгыр кылдыр көстүр. Ооң ады оон-на укталган боор».

Оруспай ындыг кончуг узун эвес, ортумактан арай-ла биче дурт-сынныг. (ТК)

Курзук-оол (Петр Ооржакович) – курзук дээрге диш чок кижини адаар сөс болур. Бичии уругта ат тыпсыр үеде ол черле диш чок болур-ла болгай, бо атты чүгө ынчаар адааны база онзагай, мында кандыг-ла-бир өске төөгү бар-дыр деп чугаалап болур. Бир болза камгалаар дээн бодал-биле ынчаар адаан чадавас.

Мээң адым ... Курзук-оол Петр Ооржакович. – Хы, анаа-ла Ооржак оглу Курзук-оол дээр турган-дыр. (ТК)

Кижиниң мага-бодунуң онзагай талаларын барымдаалап адаан аттарның ниити саны – 10. Оларның чижээ мындыг: мага-бодунуң семис, бопугуру; бажының дүгүнүң эвээш, кылыны болгаш узуну; дурт-сынының карыш хире бичии хемчээлдий; даштыкы хевириниң өске сөөк (орус) улуска дөмейи.

I. 4. Кижиниң мөзү-шынары-биле холбашкан аттар

Кижилер мөзү-шынар талазы-биле аңгы-аңгы болур. Бичии кижилерге ат кылдыр колдуунда эки уткалыг сөстөрни шилип ап турары билдинип турар, «багай» деп уткалыг аттар чогаалдарда таварышпайн турар.

Маадыр-оол – дидим, кортук эвес кижини бооп өссүн деп күзел-биле ада-ие чаа төрүттүнген төлүңге мындыг атты тыпсып турар.

Оолак, бо машиналарның чүьгүн бо акың-биле чая идиптиңер. Бо мээң кончуг өңнүүм чораан Маадыр-оол деп кижиниң оглу-дур, адазы хөөкүй бо оол чаш турда-ла чок апарган. (АТ)

Сергек – эрестиг дээн уткалыг ат болур. Бичии кижини төрүттүнүп келгенде, шимченгир, эрес-шоваа көзүлгөн таварылгада адаар ат.

Сергек дээрге база-ла оларның-биле кады өөренип турар оол, Омак-кыстың чарылбас өңнүү. (ТК)

Омак-кыс – орлан-шоваа кижилерге тыпсыр ат, чаш уруг төрүттүнгенде сергек, эрес кылдыр көстүргө ынчаар адап тырганы чадавас.

Столоваяга баргаш, чүү-хөө садып чип алгаш, демги-ле бажыңынче _ Омак-кыс сугже углапканнар. (ТК)

Омак Ооржак – өөрүшкү-маңнайлыг, сергек деп уткалыг сөс, чаш кижини төрүттүнгенде шимченгир, омак-сергек боорга ындыг атты тыпсып турган.

Мында мырыңай алды кижси ат салган: Николай Салчаков, Омак Ооржак, Байкара Балдаң, Максим Мартай-оол, Вячеслав Хомутов. (ТК)

Орлан-оол – сергек, орлан-шоваа чаш кижиге тыпсыт ат.

Орлан-оолдуң чугаазы шын болган, Иван Иванович ол дугайын бадыткааш, бир эвес чөпшээрэжир болзуңза, бистиң штаттыг ажылдакчывыс анаар силер, мунар аътты бээр бис. (ТК)

Бо темалыг бөлүктө 5 ат кирип турар, олар колдуунда кижиниң орлан-шоваа, омак-серегек, эрес-кашпагайын көргүзүп турар. Ада-иелер ажы-төлүн олутпай, чалгаа эвес, а эрес-кежээ, шимченгир, ажыл-ишчи кижилер болзун дээн күзел-биле эки уткалыг аттарны тыпсып турганы билдингир.

1. 5. Эт-сеп, эдилелдер болгаш аъш-чем-биле холбашкан аттар

Тыва улус уругларынга боттарының амдыралында шагдан бээр эдилеп чорааны аяк-сава, эт-севиниң аттарын база ат кылдыр бээр турганын дараазында чижектер бадыткап турар:

Аякмаа – аяк деп сөске база-ла «кыс, уруг» деп утканы илередип чоруур -*маа* деп кожумак немешкеш, кыс кижиниң адын илередир ат чогааттыгган.

Аякмаа оларны маңаа хонар деп билип кааш, аъш-чем кылып чыткан чүве-дир. (ТК)

Хымыш-оол – суук чүүл узарынга, кударынга ажыглаар аяк-сава аймаанга хамааржыр эт.

Хымыш-оолду танывас эвес, бистиң бажыңывыска каш-даа чораан болгай, оон аңгыда мээң арага шипезимге база идегээр. (ТК)

Оттукмаа – тыва улустуң шагдан тура эдилеп чорааны от кыпсыр херексели, сөс боду *от* деп дазылдан укталып тывылган: дазылга -*тук* деп амгы тыва дылда бүдүрүкчүлүг эвес кожумак немешкен. Укталган дөске

база-ла «кыс, уруг» деп утканы илередип чоруур -маа деп кожумак немешкен.

Чоп кончуг эшкедеп чор сен? Кайда өрт-халап, өлүм-чидим болу берди? _ деп, Ондар-оолдуң авазы Оттукмаа арай чаптаан, баштактанган аянныг үн-биле дооралаан. (ТК)

Салбак-оол – салбак деп сөстөн укталган. Салбак дээрге бичии-бичии, аңгы-аңгы кылдыр чингеледир кескилеп каан пөс азы кандыг-бир материал болур.

Мен паспорта Шактар оглу Салбак-оол деп бижидип алган мен, ович деп кожумак чок. (ТК)

Белек-оол – эки тура-биле халас берип турар чүүл. Мында ук аттын утказын база онзагай кылдыр көрүп болур, чүл дээрге ада-иезинге, төрөлдөргө белек кылдыр төрүттүнүп келген оол деп даап бодап болур.

Шактар (ович) – сөстүң даштыкы тургузуун көрүп көөргө, дазыл кылдыр *шак* деп сөстү болгаш -тар деп хөйүнүң санының кожумактарын аңгылап болур хире, ындыг-даа болза бо чүүл чигзинчиг болуру билдингир.

Мындыг-ла болгай силер, чеже-даа сургаарга дедир баар, ол «ович» деп чүве херек чок чүве-дир ийин – дээш, Шактарович идиби-биле агбагар сарыг сиген кырында харны ыңай-бээр чаштады тепкилээш олуруп алды. (ТК)

Довукмаа – довук дээрге малдың болгаш кижилерниң мага-бодунун бут кезээнде бичии сөөк болур. Тыва чонга довук дээрге мал дөгөрип, оон эьдин быжырганда база бир онзагай сөөктерниң бирээзи болур. Ону эки, тазарты, арыг кылдыр хемдиир ужурлуг, диштеп база болбас. Чараш кылдыр хемдиир болза, чаа төрүттүнер уруу чараш болур дээр турган.

Биликманы Довукмаа мурнапкан: «Өлеңмаа деп аттыг уруг мээң бажыңымга хонду, узун кара уруг ...».(ТК)

Хомушку Хойтпак-оол – хойтпак дээрге сүттен кылыр ак чем, ону тускай хөреңгиден кылып эгелеп алыр. Ук чем адын кижиге хамаарыштыр ажыглаанындан хуу ат тывылган.

Хомушку Хойтпак-оол ! (Ы.)

Бо бөлүккө хамааржыр 8 атты тодарадып тыпкан бис. Ук аттар *аяк, хымыш, оттук, салбак, шак* деп сөстөрдөн укталып тывылган. Тыва улустун ак чеминге хамаарышкан 1 *хойтпак* деп сөс бар.

I. 6. Тыва чоннун ажыл-амыдыралы, езу-чаңчылдары-биле холбашкан аттар

Чамдык аттарны тыва улус чоннун амыдырал-чуртталгазынын азы езу-чаңчылдарынын кандыг-бир талазын алгаш, ооң-биле дөмейлештир азы уктап алгаш адап турарын чижектерден көрүп болур.

Мендиваа – менди дээрге улустун кадыкшыл-байдалын, амыдырал-чуртталгазын айтырарда ажыглаар этикетке хамааржыр сөзү болур. Менди деп атты оол-даа, кыс-даа кижиге тыпсып болурун амгы-даа үеде шак ындыг аттыг улустун бары бадыткап турар. Бо таварылгада ындыг аттыг оол улустан ылгап адаары-биле *-маа* деп кожумактын вариантызы болур *-ваа* деп кожумактын немешкенинден ат чогааттынган.

Авам, ачам кайызы-даа кедек Ооржактар, Сайыр чурттуг. Ачамнын ады Карышпай, авамныы _Мендиваа. (ТК)

Айдысмаа – тыва дылда *айдыс* деп сөстен укталган *айдызаар, айызаар* деп сөстөр таваржып турар. Оларнын утказы чүл дээрге сыптыг артыш азы чуура соктап каан хоюг аайысты кыпсып, ону ышталдырып алгаш «арыгланыры, арыглаары» болур. Айдыс деп дазылга «кыс, уруг» деп утканы илередип чоруур *-маа* деп кожумак немешкенин үстүндө чижектер-биле денчеп болур.

Улуг уруу Айдысмаа аъттан дүшпээнде-ле, тын тынмайн чугаалаан: «Кырган-ачай, Эзирикти даргалар аппарды. Бис ыглажып турдуvus». (ТК)

Шалдаң-оол – шалдаң деп сөс тыва дылда хөй уткалыг кылдыр ажыглаттынып турар: 1) хеп азы чүвүр чок; 2) чүзү-даа чок, ядыы. Мында ук атты оолду аарыг-аржыктан, өске бир багай чүүлден камгалаар сорулга-биле багайтыр, ойзу адап кааны илдең. Мындыг чаңчыл тыва улустун

амыдыралынга шагдан бээр таваржып турган, ажыглаттынып чораан болгаш амгы-даа үеде чамдык ада-иелер ону сагып турар.

Көк баиштыг Белек-оол ирей бар ышкакжык, ооң оглу Шалдаң-оол бар ышкакжык. Ооң тадар-дудар-даа чүве ышкаш, эрнинде меңниг, чаагында сыртылааштыг, чечээргек уруу бар ышкакжык. Таныыр сен ыйнаан? (Ы.)

Өлеңмаа – «тиваларның уругларынга ат тып бээри безин онза-дыр ийин. Көрбес бе, +леңмаа. +лең деп сиген адындан». *Өлең* деп сөс тыва дылдың барыын диалектизинде улустуң чугаазында ажыглаттынып турар сөс болур, сөстүң бодун түрк дылдың деп санап болур. Барыын диалектиде ооң тус черниң үндезин чурттакчыларының чугаазында *өлең* деп сөстүң ажыглаттынып турарының чылдагаанын алтай дылдың салдары деп база тайылбырлап болур. Чүге дээрге алтай дылда ук сөстү тыва дыл-биле деңнээр болза, «оът-сиген» деп сөске дүүштүр ажыглаттынып турар.

Өлеңмаа бо чүү мындыг белек анаарды деп бодал-биле саазынны дүрген-не сегирип алгаш көрген: элик оглу эзирик чуруу! (ТК)

Көшкен-оол – бо ат чогаалда маадырның кылып турар ажыл-ижи-биле харылзаалыг кылдыр адаттынган. Чогаалда бо маадыр дузалакчы кадарчы кижиге болуп турар. Кадарчы кижиге чылдың дөрт эргилдезнде малының одар-белчииринче сагыш салып, малын семиртип, деңгел кирип алып сорулга-биле көжүп чоруур.

Дузалакчы кадарчының ады Көшкен-оол. Кончуг сойлууң октуг холазы чок, хола октап чыдар кижиге бооп тур, а борбак огу шуут чок, төндүр боолап алган. (АТ)

Адыжок – бо ат ийи кезектен тургустунган, ол дээрге *ады + чок* деп сөстөр болур. Бо таварылгада ийи аңгы сөс шуут тутчуп каттыжа бергеш, чаңгыс сөс болу берген, синтаксистиг арга-биле тургустунган нарын ат болур.

Мен бо уруглар удудуп каайн – дээш, уруун кыйгырды. – Кайда бардың, Адыжок? Бээр кел, уруум, өпейлеп каайн. (ТК)

Көрген-Карак – чогаалда бо ат шола болуп кирген, мында шупту чүвени көргөн, билген чоруур кижини адаан деп чүве билдинип турар.

– *Чагааны кым бижээнил?*

– *Көрген-Карак деп кижидир.* (ТК)

Мында ниитизи-биле 7 ат бактаап кирген. Утказының аайы-биле аңгылаар болза, мендилежириниң, артыжап-айдызаарының езу-чаңчылдарыңа үндезилеп адаан ийи ат бар. Тыва улус мал ажыл-агыйлыг, көшкүн амыдыралдыг чораан, оон үлегерлеп адаан аттар база чогаалдарда таваржып турар, чижээлээрге: азыраан малын семиртир дээш чылдың дөрт эргилдезинде эвээш дизе дөрт-беш катап чуртун солуп, одар-белчиирлиг черже көжер турган. Ону чогаалда *Көшкен-оол* деп аттың ажыглаттынганындан көрүп болур. Ол ышкаш *Өлеңмаа* деп кыс кижиниң адын база-ла мал ажылы-биле холбаштырып болур, *өлең* сөстү *сиген* деп синоним-биле солуп болур.

1.7. Дириг амытаннар аттары-биле холбашкан аттар

Чогаалда дириг амытаннар-биле холбашкан аттар эвээш-даа болза, таваржып турар.

Аганак – тайгага чоруур ак торлааның ады, мында ук ат хуу атче шилчээш, кижиниң ады кылдыр ажыглаттына берген.

Холунда саазын тудуп алган бухгалтер кирип келген, ол он сес харлыг тургаш, Кызылга санакчыга өөренип алган. Орустаары база шыырак, ооң адын Аганак дээр. (Ы.)

Анай-оол – шагдан бээр тыва улус боттарының амыдыралында азырап-өстүрүп турары аал малдарының аттарыңа хамааржыр сөстөр-биле ажы-төлүн адаар чаңчылдыг турганын төөгү, этнография болгаш дыл материалдары бадыткап турар. Ынчангаш чогаалдың бо маадырының ады база-ла шээр малга хамааржыр өшкүнүң чаа төрүттүнгенинден бир харга чедир назылыг малды адаар сөс-биле адаан. Чогаалда ооң эдилекчизи база

назы-хар талазы-биле улгады берген кижиге болур, ынчангаш ол ат амгы үеден элээн эрте ажыглаттынып турган ат болур.

«Бодум чолдак, мойнум тырык-даа» болза, кезигүн ашак мен, адымны Анай-оол дээр. (Ы.)

Бо темалыг бөлүктө 2 ат кирип турар, баштайгызы черлик дириг амытанның, а ийигизи азырал боорда шээр малдың чаш төлүнүң ады-биле дүгжүп турар.

I. 8. Үнелиг металлдар, каасталга-биле холбашкан аттар

Янзы-бүрү металлдар болгаш болгаш каасталгалар-биле холбашкан аттар С. Сүрүн-оолдун чогаалдарында база таваржып турар.

Хүлер-оол – үнелиг металлдың бир хевири. Ону колдуунда «быжыг», «дадыккан», «тура-соруктуг» деп уткага дүүштүр ажыглаар. Чогаалда уткасын көөргө, хүлер дег быжыг, бергелерге торулбас, дадыгып, быжыккан дээн хевирлиг, чогаалда маадырның быжыг туруштуу-биле аттың уткасын дүүштүрүп болур.

Оолдун тыптырынга, угба-честезиниң уругларының доктаарынга Хүлер-оол (Салчак Канчыырович) бодунуң үлүүн киирген. (Ы.)

Шулуукан – шулуу дээрге төвүт дылдан үлегерлеттинген, эртин даш ады-биле холбашкан ат.

Мыя бо Хөндөлеңге Сарыгларның өгбелери – Адакан, Шулуукан деп яды алышкылар чурттап чораан чүве-дир. (Ы.)

Амыр-Санаа – моол дылдан үлегерлеттинген ат, уткасы кызыл чүгүлүг хар кужу («снегирь») дээн деп тайылбыр берип турар.

Демир-Санаа – демир, быжыг дээн уткалыг ат.

Аңаа Амыр-Санаа, Демир-Санаа деп база-ла ийи алышкы чурттап турган. (Ы.)

Бо талазы-биле 4 чижек тыпкан бис, хүлер, демир болгаш өске-даа металлдар аттары-биле дүгжүп турар аттар.

I. 9. Назы-хар илередир сөстөр-биле хобашкан аттар

Тыва улус ажы-төлүнгө ынак, камныг, хумагалыг. Оларынга ат тыпсырда база чассыда адаар аянный, чижектерин адаандан көрүп болур:

Хеймерек (Ооржак) – өг-бүлениң эң-не бичии оглун азы уруун тыва улус шагдан бээр хеймеривис деп чугаалаар чораан, оон ол ат чоорту хуу ат кылдыр ажыглаттынып эгелээн, шак ынчалдыр бо ат тывылган хире.

Хеймерек бир холунда хымыжын астындыр тудуп алган, чүнү-даа канчаар аайын тыппайн, бирде кыстың алдын-сарыг дүктерлиг тейинче, бирде ийи холун ийи дискээнге даянгаи, шала күдүйүп туруп алган авазынче көргүлээн. (Ы.)

Чаш-Уруг – чогаалда бо аттың эдилекчизи элээн улуг назылыг ие кижиге. Ук атты ол чаа төрүттүнген турда адаан деп даап бодап болур, чогаалда билдинип турары-биле алырга, ат ада-иезиниң уруун чассыдып адаанындан тывылган деп болур.

Кажан колхоз тургустунуп, араттар хөреңги-кошкулун каттыштырып турда, Чаш-Уруг ашаан албадап тургаи, бот оглунуң адынга дыка хөй малды чүзүн-чүзүн аайы-биле даңзылаткан.

Оолак – оол деп дазылга ак деп бичеледир-чассыдар уткалыг кожумак немешкеш, оолду чассыда аарак адааны билдинип турар.

Мени Оолак дээр, чээрби тос харлап чор мен – дээш, четпезин касканнап каапты: _ Аңчы-даа эвес кижиге-дир мен ийин, бот-тускайлаң бир-ле дугаар аңнап чоруур. (АТ)

Өпең-кыс – өпең деп сөстү тыва улустуң чугаазында ажыглаары өпей деп бичии кижилерни чассыдып адаарда ажыглаар сөзүнүң база бир вариантызы деп чугаалап болур. Ниитизи-биле алырга, бичии чассыг кыс дээн утканы илередип чоруур.

Бо лексика-семантиктиг бөлүктүң иштинче 4 ат кирип турар. Ол аттарның ээлери чогаалдарда назы-хар талазы-биле улгады-даа берген болза, аттарын ада-иелери чажында-ла тывыскан деп чүве билдинип турар. Атты

тыпсырда, олар, ажы-төлү өзе бээрге, ук аттың утказы кандыг болурун, канчаар дыңналырын-даа бодаваан хире.

I. 10. Аңгы-аңгы уткаларлыг аттар

Чогаалдарда ажыглаттынган аттар хөй болган-даа болза, оларның шуптузун чаңгыс-аайлап, кандыг-бир тодаргай лексика-семантиктиг бөлүкчө кириптери болдунмас. Ынчангаш мында аңгы-аңгы уткалар илередиپ турар аттарны чаңгыс бөлүк кылдыр киирген бис.

Ооржак Окал-оол – ооржак деп этноним чогаалда кижиниң фамилиязы кылдыр ажыглаттынып турар, а Окал-оол деп сөстүң утказы амдыызында билдинмес, тодарадыры негеттиниپ турар.

Ооржак Окал-оол! Бар бе? – Мен – дээш, бопугур чаактыг, борба кара оол сирт-сарт тура халып келген. (Ы.)

Сарыглар Алаш-оол – Алаш дээрге Барыын-Хемчик кожууннун девискээринде чер ады, ук аттан үлегерлеп алгаш, кижиди ады кылдыр ажыглай бергени билдинип турар.

Мен бодаарымга, сен элээн орустаар кижиди-дир сен. Каяа өөренип алганың ол, Сарыглар?

Кол Коңгургай – коңгур деп ыт-дааш өттүнер сөстен укталып тывылган ат болур, дазылга -гай деп демдек ады чогаадыр эвээш бүдүрүкчүлүг кожомак немежирге, чүвениң даажын көргүзүп турар чаа сөс тывылган деп болур.

Содуй-оол – тыва дылда бо сөстүң даштыкы хевиринге дөмөй содугур «чаңгыс борбак» деп уткалыг сөс бар, содуяр «чааскаан артар» деп кылыг сөзүңгө чоокшулаштыр ап болур хире.

Эрги бажыңым чанынга туруп-туруп, таакпылап алгаш, Содуй-оол корреспондентиниң ажылдаар черинге чеде бердим. (ТК)

Кожукмаа – ийи азы каш аңгы чүүлдерни чаңгыс, тудуш кылдыр кожуп, каттыштырып, тудуштурганы болур. Мында сөстүң дазылын көрүп

көөрге *кош-* (кожар) деп кылыг сөзүндөн укталган хире, аңаа чогаадылга кожумаа немешкениниң соонда улаштыр сөске «кыс, уруг» деп утка *-маа* деп кожумак каттышкан.

Эң-не бичиизи, дөрт хар чаа ажып чоруур чүве, Кожукмаа чааш бызаа караа дег, хоюг кара карактарын чивеңнеткилээш, улус каттырткан. (ТК)

Хымыш-оол кадайы-биле элээн танцы тептилер. Адазы ышкаш сөөккүрү кончуг, ак арынныг, дас кара бажын аянны кончуг кылдыр таартып алган Кожукмаа оон кайын калыр: ээлгир-тудунгуру илдең болду. (ТК)

Алгыяк – бо аттың тургузуун көөрге, *алгы-* (алгыыр) деп кылыг сөзүндөн укталган хире, бир болза *алгый-* деп чүве адынга *-ак* деп кожумактың немешкенинден тургустунган деп санап болур.

Мени таныыр болдуңар, мээң фамилиям Кол, адым – Алгыяк. (ТК)

Биликмаа – бо сөс амгы дылда билиг деп утканы илередир турар сөстен тывылган, сөстүң бодунуң дөзү *бил-* деп кылыг сөзү болур, аңаа кылыг сөзүндөн чүве ады чогаадыр *-к* деп кожумак немешкен, оон улаштыр «кыс, уруг» деп утканы илередип чоруур *-маа* деп кожумак каттыжа берген.

Кирип келзе-ле, Ондар-оолдуң кадайы Биликмаа угбай, ол аалчы-биле экилешкеш, печка чанында туру алды. (ТК)

Ой-кыс – ой дээрге черниң хевирин (ландшафтызын) иелерткен «чавызааш, өзен» чер дээн уткалыг сөс, а ийиги кезээ «кыс, уруг» деп уткалыг.

Ортун кызы Ой-кыс адазынче ийи караан чара көрүпкен турган. (ТК)

Айдыңмаа – дээрде чырып турар ай дег деп уткага дүгжүп турар. Чогаалда бо аттың эдилекчизи маадыр чылыг, чырык, чымчак сеткилдиг кижиге болуп турар, ооң иштиги сеткили база даштыкы хевирин аажок чарашчаагай, ону чүгле айга деңнеп болур кылдыр автор чуруп турар.

Айдыңмаа, шынап-ла, демги Шурумаа угбайның чугаалааны ышкаш, эрнинде меңниг, чаагында сыртылааштыг, ай дег чырык арынныг, хүн дег чылыг сеткилдиг; сывырып каан демир дег хертеиш сынныг; чаражының

кырынга чарааш болзун дээш, чаягаар чаяап каан ышкаш каътташкак кара карактарлыг; төрээн хеминиң суу ышкаш арыг, кулака тааланчыг үннүг ...
(Ы.)

Айлыкмаа – сөстүң дазылы ай деп сөстөн укталган, ол дээрге дээрде планета болур. Дазылга -лык деп амгы тыва дылда ажыглаттынмайн турар өлүг кожумак немешкен, ук кожумак дазылга немешкеш, сөске «ай иштинде (дургузунда) чедер чер» деп хемчээл илередип турар. Ооң соонда *маа* деп кожумак «кыс, уруг» деп утканы илередип чоруур кожумак немешкен.

Мария Ивановна ийи холдап алгаш, чагааның адаанда адынче карактары угланган соонда, эриннеринге хүлүмзүрүг көстүп келген. Шынап-ла Айлыкмаа. (Ы.)

Ай-кыс – нарын аттың бирги кезээ дээрде планета Айның адынга дүүштүр адаан бооп болур, тыва дылда шак мындыг аттыг улустуң саны хөй болгаш олар амгы үеге чедир адаттынып турар. Утказы «чырык, чырыткылыг, кылагар» дээн. А ийиги кезээ «кыс, уруг» деп утка киирер ниити түрк сөстөн укталган.

Салбак-оолдар үш уруглуг, үжселээ кыс: Ай-кыс, Ой-кыс, бичиизин Кожукмаа деп адап алганнар, аразы ийи-ийи хар. (ТК)

Хорлуг-оол – кандыг-бир хөй чүвениң азы кижилерниң аразында «ажыктыг, херектиг, эки» деп уткаларны илередип турар сөс.

Хорлуг-оол ирейниң оглу харын хоорайга ажылдап чорду, аңаа кадай алгаш, үш бе, дөрт бе уругларлыг апарган чүве дижик. (Ы.)

Мында ниитизи-биле 14 ат кирип турар. Оларның аразында чер адындан укталган, өттүнүг сөстөн болгаш янзы-бүрү кылдыныг илереткен сөстөрдөн укталып тывылган аттар бар.

I. 11. Орус болгаш өске-даа дылдардан үлегерлеттинген аттар

Чогаалдарның бижиттинген үелеринде Тывага орус болгаш тыва чоннар чаңгыс девискээрге чурттап эгелеп турган. Оон аңгыда оларның

аразында кады ажылдажылга болгаш ниитилелге чамдык көскү кижилерниң, оларның аразында чурт баштыңчыларының ат-сураа бүгү делегейге, оон иштинде Тывага, билдинип, дыңналып турганын чогаалдарда бижиپ турар. Ынчангаш сайгарып турар чогаалдарывыста орус дылдан болгаш өске-даа дылдардан үлегерлеттинген аттарның таваржып турар чылдагааны ында. Бо удаада оларны чүгле тывылган угунуң аайы-биле аңгы бөлүүнге барымдаалап алгаш, аңгы бөлүк кылдыр чыып бижээн бис.

Мария Ивановна Шаробаро – орус дылдан үлегерлеттинген сөс.

Мария Ивановна кичээлдиң планы үрелгенин дораан эскерип, кичээлдиң чедимче чок эрткенин билип турза-даа, ам-даа езулуг башкы бодум деп бодаал-биле чоргаар, өөрүшкүлүг базып үнүпкен. (Ы.)

Тоня – орус дылдан үлегерлеттинген ат.

Улуг тонун б-лбүрерти, сайгарлыдыр куржанган, өшкү кежи чагы колдуктаан кадайының болгаш арны-бажы көгергиче доңуп, карааның кирбиктеринден эгелээш, бажының дүгүнге, моюндуруунга чедир хырааланган хеймер уруу Тоняның кирип келгенин көргөш, ашак кайгап калган. (Ы.)

Вася – орус дылдан үлегерлеттинген ат.

Васяны Хеймерек эки билир. Ол база-ла аныяк, арны мычыгыр, изиргенген кижилер арны ышкаш кызыл; бажының дүгү тарамык боорда, кара-сарыг; думчуу таңдаш; удургу диштериниң ийи азыглаазын алдыннадып алган; боду узун эвес, Хеймеректен ушчок кыска. (Ы.)

Сталин – орус дылдан үлегерлеттинген ат.

Райкомнуң бирги секретарының кабинетин. +рээлде хөлчок-ла улуг стол ... Ханада Сталинниң генералиссимус чуруу.

Нина – орус дылдан үлегерлеттинген ат.

Солдат чораан кижини чурум деп чүл дээрзин менден артык билир сен, а Нина сээң бо чорууңну дыңнап кагза, чүү болгу дег-дир?

Николай – орус дылдан үлегерлеттинген ат.

Адыр, Маша, бичи манна, шуптузун чугаалап бээр мен – дээш, Николай Шаробаро дуңмазының холдарындан адырылгаш, Хеймерек-биле хол тутчуп мендилешкен. (Ы.)

Коля (Коой) – орус дылдан үлегерлеттинген ат. Чогаалда бичии оолдуң Коля деп адын чассыды адаарын тыва аянче чоокшулаштырган болгаш Коой, Коой-оол деп вариантыларлыг. Орус дылда болза ону Коленька, Колька, Коль деп чассыда аарак адаар ийик.

Коля, Коой, а Коой, оттуп келдиң бе, оглум? – деп кыйгырбышаан, Хеймерек турупкан. (Ы.)

Хеп-хенертен Коой-оол авашкылар читкен.

Владимир Иванович – орус дылдан үлегерлеттинген ат.

Бистиң школага бир башкы турган, төөгү башкызы, Владимир Иванович дээр чүве. Элээн улгады берген кижси, ынчаарда-ла бежен хар ашкан. Аажок-ла эки башкы, үжен чыл хире башкылаан. (Ы.)

Саша – орус дылдан үлегерлеттинген ат.

Владимир Ивановичиниң оглу Саша бистиң-билке чаңгыс класска турган, адазы-биле дөмейин чүү дээр сен, ол-ла олчаан. (Ы.)

Ирина Севастьяновна – орус дылдан үлегерлеттинген ат.

Клазывыс баштыңчы башкызы – Ирина Севастьяновна литератор кижси болгай. Кичээл эрттирер дээш кирип келген, баштай эргин кастыынга кайгап тургаш, оон ужурун билп каапкан боор, боду база туттунуп шыдаваан, дүрген-не үне халаан... (Ы.)

Марта – орус дылдан үлегерлеттинген ат.

Марта өскүс, сеск классты башкыларының ачызында интернатка, күрүне хандырылгазынга тура дооскан. (АТ)

Петя – орус дылдан үлегерлеттинген сөс.

Ам болур, чоруур че, Петя, рюкзагың божут.

Иванов – орус дылдан үлегерлеттинген сөс.

Джугашвили – грузин дылда ажыглаттынып турар ат.

Марбалян – армян дылда ажыглаттынып турар ат.

Ат-сын сени өске улустан дораан ылгаштырар. Иванов – орус, Джугашвили – грузин, Мапбалян – армян, Ондар-оол – тыва. (ТК)

Ленин – орус дылдан үлегерлээн ат.

Ворошилов – орус дылдан үлегерлээн ат.

Буденный – орус дылдан үлегерлээн ат.

Мао Цзе дун – кыдат дылдан үлегерлээн ат.

Чжу Дэ – кыдат орус дылдан үлегерлээн ат.

Ынчан улуг, биче кижилерниң аксындан «тыва бижик өөренир», «малдың баш санын ийи сая чедирер», «школа», Ленин, Сталин, Ворошилов, Буденный, Мао Цзе дун, Чжу Дэ, Кыдаттың 8 дугаар шерии, Кыдаттың 4 дугаар шерии, Коминтерн деп сөстөр дүшпестээн. (ТК)

Берия – орус дылдан үлегерлээн ат.

Берияның сурукчулары, ажылдакчылары ам чок. (ТК)

Никита Хрущев – орус дылдан үлегерлээн ат.

Никита Хрущевка ооң кур-чер шиңгээдир дээш хөй кижилерни өскээр көжүргенинге, ылаңгыя чоннуң хуу мал тударын хораанынга көңгүс таарзынмаан. (ТК)

Петр(нуң өзени) – орус дылдан үлегерлээн ат.

Зайцев(тин девискээри) – орус дылдан үлегерлээн ат.

Сушко(нуң аңнаар чери) – орус дылдан үлегерлээн ат.

Николай Николаев – орус дылдан үлегерлээн ат.

Александров алышкылар – орус дылдан үлегерлээн ат.

А өзеннер аксында, кызаа черлерде «Петрнуң өзени», «Зайцевтин девискээри», «Сушконуң аңнаар чери», «Николай Николаев», «Александров алышкылар», «Аңчы Ондар» деп биижсктерлиг кара-саазыннарны азы калбак ыяштарны чоон-чоон дыттарда кадагылап каан. (ТК)

Иван Иванович – орус дылдан үлегерлээн ат.

Ол хире улуг совхозка аңчылар эге оганизациязы турбаска кайын боор, Иван Иванович. (ТК)

Николай Салчаков – аттың бирги кезээ орус дылдан үлегерлээн, а ийиги кезээ Салчак деп этнонимге база-ла орус дылда фамилия тургузарынга киржилгелиг кожумактың немешкенинден тургустунган.

Вячеслав Хомутов – орус дылдан үлегерлээн ат.

Леонид Брежнев – орус дылдан үлегерлээн ат.

Орлан-оолдуң тынын Леонид Брежнев алган деп болур, чүгө дээрге СЭКП ТК-ның чиңгине секретары апаргаш, XX съездиниң ийи-чаңгыс кижилерге чүдүүр кижилер дугайында доктаалын барык күш чок кылып каан. (ТК)

Алексей – орус дылдан үлегерлээн ат.

Даартазында эртен эрте Ондар-оол хем эриинге балыктап турда, чолаачы Алексей келгеш, сен ел дидр деп дыңнаткан. (ТК)

Максим Мартай-оол – бирги кезээ орус дылдан үлегерлеттинген, ийиги кезээниң тыва дылда ажыглаттынып турарын ам-даа тодарадырыры негеттиниپ турар.

Бо сөөлгү бүлүкче ниитизи-биле 34 ат кирип турар. Оларның хөй кезии чогаалдың бижиттиниپ турган үелеринде ниитилелге херек кырында амыдырап-чурттап турган ат-сураа билдингир улус болур. Чамдык аттарны тыва болгаш орус чон чаңгыс девискээрге кожа-хелбээ чурттай берген турган болгаш, бот-боттарынга салдар чедиржип эгелээн үелери болур. Ооң бир чижээ тыва улус чаа төрүттүнген уругларынга, оолдарынга орус дылдан үлегерлээн аттарны тыпсып турган.

II эге. Аттарның тургузуунуң аайы-биле бөлүктери

Кандыг-даа ат ниити дылдың сөстөрүнөн укталып тывылган болганда, олар база-ла тургузуунуң аайы-биле бөдүүн болгаш нарын болур. Бистиң сайгарылга кылыр дээш шилип алганывыс С. Сүрүң-оолдуң чогаалдарында кижилерниң аттарын тургузуунуң аайы-биле бөлүктөрүн көрүп көрээлиңер.

II.1. Бөдүүн аттар

Бөдүүн аттар бодунуң ээлчээнде укталган болгаш укталбаан деп ийи бөлүккө хувааттынар.

а) укталбаан аттарга бүткен-не бүдүжү ол аттар хамааржыр.

Канчыыр

Шактар

Балдаң

Аганак

Оон аңгыда укталбаан аттарга ук төөгүзүндөн төрөл бөлүктөр аттары (этнонимнер) илередип турган сөстөрүни хамаарыштырып болур. Шак ындыг аттар чогаалдарда элээн делгеренгейи-биле ажыглаттынган. Оларга *Ондар*, *Ооржак*, *Салчак*, *Сат*, *Иргит*, *Кол* болгаш *Монгуш* деп антропонимнерни хамаарыштырып болур.

б) укталган аттар дазылга кандыг-бир чогаадылга кожумааның немешкенинден тургустунган болур.

Чогаалдарда элээн хөйү-биле ажыглаттынып турар укталган аттарны көөргө мындыг.

1. Тыва дылдың сөзүңге (дөске) херээжен аттар тургузарынга ажыглаттынар -маа «кыс, уруг, херээжен» деп утка илередип чоруур кожумактың немешкенинден тывылган аттар бар:

«чүве ады + -маа»: *Аякмаа*

«чүве ады + -маа»: *Довукмаа*

«чүве ады + -маа»: *Айдысмаа*

«чүве ады + -маа»: *Өлеңмаа*

«чүве ады + -маа»: *Мендиваа*

«чүве ады + -маа»: *Чоодуймаа*

«демдек ады + -маа»: *Айдыңмаа*

2. Сөстүң дөзүңге бичеледир-чассыдар утка киирер кожумактың немешкенинден хуу аттар тургустунган болур. Мооң чижээ чогаалдарда база таваржып турар.

«демдек ады + -ек»: *Хеймерек*

«чүве ады + -ак»: *Алгыак*

«чүве ады + -ак»: *Оолак*

«чүве ады + -пай»: *Карышпай*

«чүве ады + -пай»: *Оруспай*

«чүве ады + -кан»: *Шулуукан*

3. Тываның Россияның составынга киргениниң соонда тыва улуска паспорт тыпсып эгелээн үеде фамилия орнунга төрөл бөлүктүң адын (сөөгүн, ук-уксаазын) илередип чораан этноним сөзүн тыпсып турган. Ооң уламындан чамдык улус ачаларының адының азы фамилия орнунга ажыглаттынып турган этноним болуп чоруур сөстүң соонга орус дылда фамилияларга коштунчур *-ов /-ев* деп орус дылдың кожумаан немеп ап турган таварылгалар база бар. Ол үениң шак ындыг онзагай талазын бадыткап көргүзүп турар аттарга хамаарышкан чүүлдү автор чогаалында база оюп эртпейн, бодунуң чогаалының маадырының адын (фамилиязын) *Салчаков* деп аттыг кылдыр киирген.

4. Чогаадылга кожумааның дузазы-биле тургустунган аттарның саны эвээш-даа болза, олар чогаалда база таваржып турар.

«кылыг сөзү + -к»: *Серге=к*

«чүве ады + -тук + -маа»: *От=тук=маа*

«кылыг сөзү + -ик + -маа»: *Бил=ик=маа*

«чүве ады + -лык + -маа»: *Ай=лык=маа*

Бөдүүн аттарга укталбаан болгаш укталган аттар хамааржып турар. Шинчилеп турарывыс чогаалдарда укталбаан аттарның нити саны 11, оларның иштинде онзагай черни этнонимнер кылдыр билдинип чораан аттар чогаалдарда кижилерниң хуу аттары кылдыр ажыглаттынып турар.

Морфологтуг арга-биле тургустунган аттар чогаалда база таваржып турар. Амгы тыва дылда чогаадылга кожумактарның санынче кирбейн-даа турар болза, аттар тургузарынга ажыглаттынар *-маа* «кыс, уруг, херээжен» деп утка илередип чоруур кожумактың немешкенинден тывылган аттар чогаалдарда делегреңгей ажыглаттынган.

Дөске бичеледир-чассыдар утка кирип турар кожумактарның дузазы-биле тургустунган 7 атты тыпкан бис, оларга *-ак*, *-най* деп кожумактар хамааржыр.

Дөске арыг чогаадылга кожумааның каттышканындан тургустунган аттарның саны эвээш, 4 атты чижек кылдыр кирип болур.

Онзагай чүүлдү этноним болуп чоруур сөстүң соонга орус дылда фамилияларга коштунчур *-ов* */-ев* деп кожумактың немешкенинден тургустунган *Салчаков* деп ат бар.

II.2. Нарын аттар

Тыва дылда аттар тургузуунуң аайы-биле нарын база болуп турар. Нарын аттар синтаксистиг арганың, азы ийи аңгы дөстүң каттышканындан тургустунган. Шинчилеп турар ажылывыста аттар колдуунда нарын тургузуглуг болуп турар. Дараазында оларның тургустунган майыктарынга доктаар бис. С. Сүрүң-оолдуң чогаалда эң-не хөй таваржып турар майыктардан эгелээш көөр болза мындыг:

1. «демдек ады + чүве ады»

а) Оларның аразында эң-не делгереңгей ажыглаттынып турары «демдек ады + оол»:

Борбак-оол

Белек-оол

Бопуй-оол

Дүгер-оол

Калчан-оол

Калдар-оол

Кара-оол

Курзук-оол

Маадыр-оол

Орлан-оол

Салбак-оол

Семис-оол

Шалдаң-оол

б) «демдек ады + кыс»:

Ак-кыс

Омак-кыс

Өпең-кыс

в) «демдек ады + уруг»:

Кара-Уруг

Чаш-Уруг

г) «демдек ады + чүве ады»:

Кара-Сула

Ак-Өек

Амыр-Санаа

2. «чүве ады + чүве ады» деп майык езугаар тургустунган аттар база бар, оларның хөй кезииниң ийиги компонентизи база-ла *оол* болгаш *кыс* деп сөстөрдөн тургустунган.

а) «чүве ады + чүве ады», оларның иштинден «чүве ады + оол»:

Алаш-оол

Анай-оол

Ондар-оол

Мартай-оол

Хойтпак-оол

Хүлер-оол

Окал-оол

Хымыш-оол

б) «чүве ады + кыс»

Ай-кыс

Ой-кыс

Оон аңгыда *Окал-оол* деп ат база чижектер аразында кирип турар, оон баштайгы компонентизиниң илередип турары лексиктиг утказы билдинмес.

5. «кылыг сөзү + чүве ады» :

«эрткен үениң причастиези + чүве ады»: *Көш=кен-оол*

«эрткен үениң причастиези + чүве ады»: *Көр=ген-Карак*

«өттүнүг сөс + чүве ады»»: *Содуй-оол*

4. ийи аңгы сөстүң чаңгыс сөс кылдыр шуут катчы бергенинден тургустунган ийи ат тодараткан бис:

Адыжок < ады + чок. Мында ийиги сөстүң эгезинде дүлөй үн **ч** ийи ажык үн аразынга таваржы бергеш, ыткыр **ж** деп үнче шилчий берген.

Байкара < бай + кара. Бо таварылгада ийи аңгы сөс кандыг-даа үн өскерлиешкининге таварышпайн, анаа чаңгыс сөс кылдыр тутчу берген.

5. Дараазында аттар морфолог-синтаксистиг арганың дузазы-биле тургустунган.

а) «чүве ады + -лыг + чүве ады» :

Дүк=түг-кыс

Чаи=тыг-Уруг

Хор=луг-оол

б) «демдек ады + чүве ады + -лыг» :

Көк-Баи=тыг

Нарын аттарның ниити саны – 40. Оларның иштинде эң-не делгеренгей модельге «демдек ады + чүве ады» хамааржыр. Ол бодунуң ээлчээнде иштики бөлүкчүгөштерге база чарлып турар: чүве адынга оол деп сөстүң каттышканынга 13 ат, чүве адынга уруг болгаш кыс деп сөстөрнүн немешкенинден 5 ат база демдек адынга чүве адының каттышканындан тургустунган 3 ат.

Ийиги модель «чүве ады + чүве ады», оларга чүве адының соонга *оол* болгаш *кыс* деп компонентиленернүн немешкенинден тургустунган аттар хамааржыр.

Кылыг сөзүңге чүве адының немешкенинден тургустунган 3 ат тодараткан бис, оларның ийизи эрткен үениң прчастиезинге, а бирээзи өттүнүг сөске чүве адының немешкенинден тургустунган.

Ийи аңгы сөстүң каттышканындан аңгыда, ийи сөстүң фонетиктиг болуушкуннар түңнелинде шуут тутчу бергенинден тывылган ийи ат бар.

Адак сөөлүндө, морфолог-синтаксистиг арга-биле тургустунган аттар бар, оларның ниити саны – 4.

Түңнеп чугаалаарга, С. Сүрүң-оолдуң чогаалдарында аттар тургузуунуң аайы-биле укталган болгаш укталбаан деп бөлүктерге чарлып турар. Укталган аттар бодунуң ээлчээнде морфологтук, синтаксистиг болгаш морфолог-синтаксистиг аргаларның дузазы-биле тургустунган.

III эге. Ниити түрк, чиңгине тыва аттарның тывылганы

Аттар база-ла лексикада бүгү-ле сөстөр ышкаш тывылган угунуң аайы-биле аңгы-аңгы дылдардан үлегерлеттинген. Чогаалда кирген аттарны ниити түрк, чиңгине тыва болгаш үлегерлеттинген деп аңгылап болур. +ске дылдардан үлегерлеттинген аттарның иштинде моол дылдан болгаш ол дылды таварыштыр келген кыдат, төвүт аттарны, ол ышкаш орус дыл болгаш ону дамчыштыр келген аттарны аңгылап бөлүктөп болур.

Бис бо ажилга чүгле ниити түрк лексикага хамаарышкан аттарга доктаар деп шиитпирледивис.

III.1. Ниити түрк, чиңгине тыва аттар

Ак-кыс. Бо аттың тургустунган кезектери иелээн ниити түрк сөстөр болур.

*** а:q (** аyaq – ?)**

Түрк дылдарда бо сөстүң дараазында хевирлери таваржып турар: эртеги уйгур – аq, киргиз, алтай – аq, тыва, тофа – аq, хакас – ах. Боларның илередип турар уткалары аңгы-аңгы: а) белый; б) белый, серый, сивый (азырал малдың өң-чүзүнүн илередирде ажыглап турган, хөй кезиинде ук өң чылгы малдың өңүн илередиринге ажыглаттынып турган; в) светлый, белесый (чырык, караңгы эвес өң) ; г) бледный, матовый (ак, куузумаар); д) седой (ак баштыг, көк баштыг); е) чистый, честный; незапятнанный, невинный (арыг, буруу чок); ж) белок (глаза) (карактың ак чери), белок (яйца) (чуурганың ак чери); з) молочные продукты (ак сүттен кылган чемнер); и) блондин (чырык кижиге); к) седина (ак дүктери); л) белизна (ак чүве); м) бельевая материя, белая бязь (ак пөс); н) хлебные злаки (ак-тараа).

Ак «чырык өң, кара эвес» деп утканы илередип турар. Бо сөс түрк дылдарда аңгы-аңгы уткалыг кылдыр ажыглаттынып турар, оларның иштинде «белый», «седой, сивый» деп уткалар элээн делгереңгей

ажыглаттынып турар, оон аңгыда «невиновный, незеятнанный, честный» деп уткаларны илередип турар. Чамдык түрк дылдарда, чижээлээрге, турк болгаш алтай дылдарда «невинность, безгрешность» деп уткалыг кылдыр демдеглеттинген [ЭСТувЯ 2000, 116].

Сөстүң ийиги кезээ кыс деп сөске хамаарыштыр көөрге мындыг.

* **qyz**

Хөй кезик амгы түрк дылдарда сөстүң эгезинде дүлей үн **q** ажыглаттынып турар: кумык, татар, каракалпак, казах дылдарда **qyz**, башкир дылда – *quδ*, киргиз дылда – *qyz*.

Чамдык дылдарда сөс эгезинде дүлей ажык эвес үн соонда турар чымчак ажык үннүң салдары-биле чымчак (палатализация) кылдыр адаттынып турар: турк дылда *kuz*, узбек, уйгур дылдарда – *kiz* деп хевирлиг.

Бир кезек чөөн талакы девискээрниң дылдарында сөс сөөлүндө ыткыр ажык эвес үн дүлей үнче шилчип турар: гагауз – *kys*, алтай болгаш тыва дылдарда – *qys*, якут дылда – *qu:s*.

Даштыкы хевири-биле улуг эвес ылгалдарлыг-даа болза, *кыс* деп сөс чаңгыс ол-ла уткага ажыглаттынып турган: «дочь, девушка, девочка». Ындыг-даа болза чамдык дылдарда ук сөстүң утказы өскерлиинишкинге тарважып турар. Чижээлээрге, тыва дылда ук сөс баштайгы утказындан аңгыда, *кыс адыг* «медведица», *кыс бөрү* «волчица» деп уткаларны илередип турар. Ынчангаш тыва дылда «дочь» деп сөстүң орнунга *уруг* деп сөстүң ажыглаттынып турарының чылдагааны ында, а өске түрк дылдарда *уруг* дээрге ниитизи-биле салгал «үре-сады, салгал» деп утканы илередип турар.

Кара-Сула

* **qara**

Бо сөс ниити түрк уктуг сөс болуп турар, ындыг-даа болза моол болгаш алтай дылдарда база ук сөске дүгжүп турар хевирлер бар. Сөстүң эгезинден тура-ла утказы «кара, караңгы (кара өңге чоок)».

Дыка хөй түрк дылдарда ооң даштыкы хевири дөмей – *qara*, хакас болгаш якут дылдарда сөс эгезинде үнү өске – *xara*, чуваш дылда ажык үнү-биле аңгыланып турар – *qura*.

Утка талазы-биле алырга база ылгалдар таваржып турар, оларның эң-не кол лексиктиг утказы – 1. кара 'черный'; 2. 'темный, смуглый' – алтай, узбек, тыва, якут, чуваш; 3. 'ночь, тьма' – алтай, узбек; 4. 'вороной' – казах, киргиз, хакас, тыва, чуваш; 5. 'сажа' – салар, уйгур. Ниитизи-биле түрк дылдарда ук сөстүң 31 аңгы утказын тайылбырлап бижип турар [СИГТЯ 2001, 592-596].

Оон аңгыда моол дылдарда кара деп сөстүң дараазында хевирлери бар: моол – хар, бурят – хара, калмык – хар [харъ]. Оларның уткалары база хөй янзы, ниитизи-биле 18 аңгы утканы демдегледип турар [СИГТЯ 2001, 596-598].

Түрк болгаш моол дылдарда кара деп сөстүң илередип турар аңгы-аңгы уткалары бот-боттарының аразында база чоокшулашкак. Чогум ук сөстүң тыптырынга кайы дыл улуг роль ойнааныл, түрк дылдар моол дылдарга бе азы моол дылдардан түрк дылдар кара деп сөстү үлегерлеп алган бе деп айтырыгга чаңгыс аай тодаргай харыы бээри берге деп түрк дылдарның грамматиказында демдегледип турар.

Сула деп сөстүң тывылган угун тодарадыры негеттинип турар.

Көк-Баштыг

*** kök**

Ниити түрк сөс болур, барык шупту түрк дылдарда ооң ажыглаттынып турар хевири – kök. Хакас, тыва, тофа дылдарда – kök, якут, долган дылдарда – küöx, башкир – күк.

Ук сөстүң илередип турар уткалары база хөй янзы, оларның чамдыызын көөрге мындыг: 1. 'голубой, лазоревый'; 2. 'синий, аквамаринный'; 3. 'сивый, серый, чалый'; 4. 'небо, небосвод'; 5. 'синяк'; 6. 'зеленый'; 7. 'ранняя весенняя трава'...

Бо сөстүң эң баштайгы утказын көк – 'дээр' деп уткалыг кылдыр ажыглап турган деп демдегледип турар [СИГТЯ 2001, 604]. Ооң соонда ногаан

деп өңге чоокшулаштыр 'зеленый – голубой – синий' деп өңнерни илередип эгелээн деп бодал бар.

Ук аттың ийиги кезээ баш деп сөстен укталган.

* **baš**

Бо сөс база ниити түрк сөс, аңгы-аңгы түрк дылдарда ооң хевирлери мындыг: эртеги түрк дылда – *baš*, алтай – *baš*, туба диалектиде – *baš*, *ba:š*, хакас дылда – *pas*, тыва дылда – *ba''š*, якут – *bas*, чуваш – *pus*.

Адаттыңан болгаш өске-даа түрк дылдарда бо сөстүң утказы – 'голова' – *баш*. Оон аңгыда түрк дылдарның хөй кезиинде ук сөс бодунуң дорт утказындан аңгыда метафора дуказы-биле тывылган доора уткада база ажыглаттынып турар: 'дириг амытаннарның баш санын санаары; чүвениң үстүкү кезээ; дарга азы удуртукчу; чүвениң эгези'.

Кызыл-оол

* **qyzyl**

Дыка хөй түрк дылдарда таваржып турар хевир – *qyzyl*, ындыг-даа болза узбек, уйгур дылдарда – *qizil*, хакас дылда – *xuzyl*, якут болгаш долган дылдарда – *qyhyl*.

Ук сөстүң илередип чоруур уткалары: а) красный – барык шупту дылдарда; б) румяный, алый – турк, башкир, хакас, якут; в) игрневый – хакас; г) старартельный – тыва дээш өске-даа.

Демдек адының кол лексиктиг утказын кызылдан сарыг-кызыл, алдын-сарыг чедир ук өңге чоок өңнерни илереткен деп тодарадып болур, ол өңнү колдуунда кызыдып каан демирге дөмейлеп адаан.

Ындыг-даа болза амгы түрк дылдарда ук сөс чүгле өң илердир шынарлыг эвес, а сөстүң эге баштай тыптырынга идиг берген «кызыдып каан демир» деп утказында хевээр ажыглаттынып турарлары база бар. Турк дылда *kyzylusy* «вторая половина июля, очень жаркое время года», узбек дылда *qizil qon* «горячий, вспыльчивый» (человек) деп уткалар таваржып турар.

Бо аттың ийиги кезээнде *оол* деп сөс база-ла ниити түрк сөс болур.

*** oyul**

Бо *oyul* деп хевир эртеги түрк дылдарның бижикиг тураскаалдарында болгаш амгы түрк дылдарда база ажыглаттынып турар.

Эртеги үеде ажыглаттынып турган чамдык сөстөр ышкаш, ук сөс фонетиктиг вариантыларлыг кылдыр таваржып турар. Ийиги слогта ажык үнде ылгалдар демдеглеттинген: уйгур дылда – *oyal* ~ *oyol*; *ohol*.

Чамдык дылдарда ийи ажык үн аразында *ɜ* деп үннүң орнунда *v* азы *w* таваржып турар, чижээлээрге, каракалпак дылда – *ovul*, татар дылдың диалектизинде – *owul*. Бо хевирлерниң соонда дылдың хөгжүлдезиниң түңнелинде Сибирь девискээриниң түрк дылдарына ажык үннөр аразында турушка таварышкаш, ажык эвес үн чиде берген, ооң түңнелинде узун ажык үннөр тывылган. Чижээлээрге, алтай, хакас, тыва база гагауз дылдарда ук сөс *o:l* деп хевирлиг апарган.

Сөстүң утказын алып болза, амгы түрк дылдарда болгаш эртеги дылда ооң кол болгаш бир дугаар утказы «оол» 'сын'.

Ак-Өек

* **a:q** (** *ауақ* – аттың баштайгы кезээ үстүнде көргенивис болгаш ниити түрк лексикага хамааржып турар.

Ийиги кезээ болур сөстүң тывылган угун тодрадыры негеттинип турар.

Калдар-оол

Түрк дылдарда болгаш Мурнуу Сибирьниң чамдык диалектилеринде ук сөстүң *калтар* – *калдар* – *халтар* деп вариантылары демдеглеттинген. Баштайгы утказы чылгы малдың чүзүнүңге хамааржып турар 'мухортый', хирлиг арынга хамаарыштыр болгаш сааттыг херээжен кижиниң арнында шокарларына хамаарыштыр ажыглаары чамдык дылдарда таваржып турар.

Б.И. Татаринцевтиң санап турары-биле алырга, тыва дылда ук сөс моол дылдан үлегерлеттинген сөстөрниң санынче кирип турар [ЭСТЯ V, 237], шак мындыг бодалды Н.Ф. Катановтуң материалдарындан база көрүп болур [Опыт, 153]: моол *халтар* 'грязный, запачканный, мухортый'.

Калчан-оол

Сөстүң илередип чоруур уткалары: 1. бажында дүк чок, тас чер; дириг амытаннарның хаваанда ак азы кара им демдек.

Тофа дылда *һальчай* 'быть лысым', *һальчан* 'лысый, плешивый', алтай дылда – калдыан 'лысый' деп вариантыларлыг. Бо хевирлерни моол дылдан келген деп санап турарлар база бар: *qalji* 'быть голым, обнаженным, безволосым; быть без снега и травы (о земле)', *qaljan* 'плешь, лысина ото лба до темени; белая прядь волос на лбу лошади, белая полоса шерсти на лбу'. Мында ук сөстү кылыг сөзүнүң дөзүнден бе азы аттың дөзүнден укталганын тодарадыры чугула деп санап турар [ЭСТЯ V _ 1, 350-351]'.

Байкара

Бай – 1. 'богатый, состоятельный, обильный чем-либо'. 2. 'богач'.

Ниити түрк сөс, түрк дылдарда таваржып турар вариантылары *бай* (эвээш таварылгада – *пай*). Ук сөсүң баштайгы хевиринге узун ажык үннер турган деп тайылбырлап турар: *баай* азы *паай*. Илередип турар уткалары үстүндө тайылбырлаан уткаларга дүгжүп турар.

Ук сөстүң тургузуун көөрге тодаргай чүве билдинмес, ындыг-даа болза А.Н. Самойловичтиң бодалы-биле алырга, сөстүң тывылганын бар 'есть, имеется' деп сөс-биле дөмейлеп болур. Ындыг-даа болза сөөлгү үеде түрк дылдарда ажыглаттынып турар *бай* деп сөстү ортаакы персид үлегерлеп алыышкын болгаш 'бог, господин' деп уткаларны илередип турар деп бодалды идип үндүрүп турар [Шервашидзе].

Аттың ийиги компонентизиниң дугайында үстүндө киирген бис, ынчангаш бо удаада аңаа доктаавас бис.

Аганак

Аъганак 'белая куропатка'.

Тыва дылдың диалектилеринде болгаш аялгаларында бо сөстүң *агыын*, *агыына*, *аганак*, *агыынак* деп хевирлери таваржып турар. Бо-ла сөстүң хевирлери түрк дылдарда база ажыглаттынып турар, Сибирьниң түрк дылдарында таваржып турар хевирлерге *агууна*, *агуун*, *агаун* 'куропатка'

хамааржыр. Бо девискээрде ыраарга, ук сөстүң таваржыры эвээжей бээр, чижээ, башкир дылда *агуна* деп сөс таваржып турар.

В.В. Радлов бо хевирлиг сөстөрнүң тывылганын ниити түрк сөстөрнүң каттышканындан тывылган чадавас деп бодалын илеретпишаан, ук сөс *ак* 'белый' база *ууна* (?) деп ийи аңгы сөстөрдөн тургустунган деп турар.

М. Рясянен түрк дылдарда ажыглаттынып турар хевирлер-биле чергелештир моол дылда вариантыларны *ахуна* (п.-монг), *ахын* (моол), *ахууна* (амгы моол дылдарда) айтып турар.

Тыва дылга хамаарыштыр алырга, ук сөстүң баштайгы слогунда ажык үн өк-биле (фарингализация) адаттынып турар.

Аякмаа

Аяк 'чашка, пиала'.

Э.В. Севортянны-биле алырга, ук сөстүң хевирлери аяк < аяк. Ук сөстүң тывылганынга хамаарыштыр якут дылда *айах* 'отверстие, вход; проход, прорубь; рот, уста; самый большой кубок' деп сөстен айыттынган уткалары-биле каттай укталып тывылган деп демдегледип турар.

Оон аңгыда тыва болгаш тофа дылдарда ажык эвес үн й думчук-биле адаттынып турар [Рассадин 1973, 152]. Якут дылдың *айах* деп сөзүн агыз 'рот' деп сөс-биле база деңнеп болур деп турар, ынчан оларның дазылдары *аг-* болгаш *ай-* апаар.

Айдысмаа

Айдыс, айыс 'окуривание ладаном, очищение от грехов, благословение' деп уткаларлыг.

Словарьда эртеги уйгур дылда *adistit ~ adištīt* 'благословение, благодать, благословлять, освящать, освящают' деп хевирлерни моол дылдың *adicty* < ? > 'благословение' деп сөзү-биле деңнеңер деп бижээн.

Тыва дылда, сарыг-югур дылда ышкаш, моол дылдан үлегерлеттинген сөстөр деп билир бис. *Айыс* азы *айдыс* деп турувуста ажык эвес *й* кайызында-даа бар, ол дээрге моол дылда *ы* деп үн чок болгаш, ооң чымчак вариантызы апарган деп санап болур.

Айдыңмаа

Айдың 'лунный свет; светлый (о лунной ночи), лунный'. Ук сөс ниити түрк сөстөргө хамааржыр, аңгы-аңгы түрк дылдарда ооң илередип турар уткалары мындыг: 'лунный (свет); свет, блеск, сияние, светлый, сияющий, сверкающий, яркий'. Сөстүң этимологиязынга даяныр болза, *айдың* деп сөс *ай* деп сөс-биле сырый харылзаалыг деп турар, ындыг-даа болза сөстүң тургузуу ам-даа чедир билдинмес.

Түрк дылдарның этимологтуг словарында *ай* болгаш *айдың* деп сөстөрни тывылганының аайы-биле чоокшулаштырып турарын арай чигзинчиг деп турар болгаш деңнээри-биле түрк дылдың бир диалектизинде *ayaydin, ayaydini* «лунный свет» деп сөстү кирип турар. Мында ук сөстөр слогтарның катаптаанындан эвес, а сөстөрни аай-дедир шимчедип көжүргениниң түңнелинде тывылган деп демдеглеп турар база ук сөс айның чырыын эвес, а кандыг-ла-бир өске чырык чүүлдү илередип турар деп турар [ЭСТЯ, 105].

Ынчалдыр *айдың* деп сөстү ниити түрк *айаз – аяс* «ясный, безоблачный» деп ай- деп аттыг чугаа кезээнден азы «ясный» азы ай- «быть ясным» деп кылыг сөзүнден укталган чадавас деп бодал бар.

В.И. Рассадин тофа дылда *айдың* деп сөстүң составында *-дың* деп кожумак кирип турар *кырдың* «острая грань» (кыр «грань») деп сөстү айытпышаан. өске түрк дылдарда шак ындыг кожумактыг сөстөр чок деп бадыткап турар. Бо чүүлдүң шын эвес болуп турарын Б.И. Татаринцев демдеглевишаан, ук кожумактың тыва дылдың сөстөринде таваржып турарын дараазында чижектер-биле бадыткап турар: имиртиң (имир) «сумерки», бүлүртүң «сумрак, полумрак». Ынчалдыр *-дың, -тың* деп кожумак ылгавыр демдекти күштелдирип көргүзөр уткага ажыглаттынып турганындан дылдың баштайгы хевиринде *айдың* деп сөс «аажок чырык» деп уткалыг турган деп билдинип турар.

Анай-оол

Аънай «козленок (до года)».

Н.Ф. Катановтун материалдарында ук сөстүң *анак* деп вариантызы бар. Ол ышкаш бо сөске чоок кылдыр алыр болза, тофа дылда *аьнхай* «домашний козленок, олененок, теленок в возрасте до года», алтай дылдың туба диалектизинде *аанай* деп сөс бичии уругларны болгаш дириг амытаннарның чаш төлүн чассыдып адаарынга ажыглаар сөс болур.

Көрген-Карак

Көр- деп кылыг сөзү «смотреть, глядеть, видеть; испытывать, переживать; присматривать. ухаживать; считать. признавать. расценивать» деп уткаларны билиндирип турар.

Бо сөс ниити түрк сөс болур, ооң дараазында вариантылары таваржып турар: *көр-*, *гөр-* «видеть, смотреть, глядеть».

Карак «глаз (а), взгляд, выражение глаз; отверстие для наблюдения; квадрат, клетка на поверхности чего-либо; очко, зачок (на игральной карте)». Бо сөстүң «зрачок, глаз; взгляд» чижектиг уткалары дыка хөй түрк дылдарда таваржып турар. Ындыг-даа болза түрк дылдарның хөй кезиинде *карак* дээрге көөр орган деп уткалыг сөске *көз* – *гөз* деп хевир делгеренгей ажыглаттынып турар. А тыва дылда *көз-* деп хевирлиг сөстүң дазылы билдиниپ турар *көзенек* деп сөс бар.

Чамдык авторларның бодап турары-биле алырга, карак деп сөс кара-«видеть, смотреть» деп кылыг сөзүнден укталып тывылган, ындыг-даа болза бо бодалды деткивейн турар улус база бар.

Чогаалда бо ат кижиниң шола адын адап турар. Ында караа көскү болгаш доктаамал бир-ле чүвени көрген, билген чоруур кижиге дугайында чугаалап турар.

Түңнеп чугаалаарга, бис ниити түрк болгаш чиңгине тыва аттарны тывылганын тодарадырын оралдашкан бис. Словарьлар-биле ажылдап келгенивистиң түңнелинде он дөрт атка доктааган бис. Ук аттарның дөзү укталган болгаш колдуунда ийи компонентилиг. Аттарның компонентилерин аңгылап көөрүвүске, оларның хөй кезии амгы түрк дылдарда аңгы-аңгы вариантыларлыг таваржып турар болгаш ниити түрк

сөстөр болуп турар. Ындыг-даа болза түрк дылдарда бо-ла компонентилерден тургустунган аттарның чогуун барымдаалааш, оларны чиңгине тыва аттарның бөлүүнче кирип болур деп бодап турар бис.

Уткалыг бөлүктөрүн барымдаалап алгаш көөр болза, хөй кезиинде нарын аттарның бир компонентизи чүвениң өң-чүзүнүн илереткен сөстөрдөн тургустунган. Ооң соонда делгеренгей ажыглаттынып турарының аайы-биле *оол*, *кыс* деп сөстөр болгаш кижиниң мага-бодунуң кезектериниң аттарын илередип чоруур сөстөр кижиниң хуу адын тургузарынга чугула херек компонент болуп турар.

Т Ү Ң Н Е Л

Бо доозукчу квалификастыг ажылга бис С. Сүрүң-оолдуң «Ынакшылдыр», «Ак-Төш» деп тоожуларында болгаш «Тывалаар кускун» деп романында таваржып турар кижилерниң хуу аттарының долу даңзызын тургузарывыска, ниитизи-биле 112 ат олган, оларның сайгарылгазын кылган бис.

Доозукчу квалификастыг ажылдың I-ги эгезинге чыып алган материалдарывыстың илередип турары уткаларынга даянып алгаш, 11 лексика-семантиктиг бөлүккө аңгылаан бис:

1. Чүвениң өң-чүзүнү-биле холбашкан аттарның ниити саны – 7: *Кара-Сула, Көк-Бааштыг, Ак-+ек;*
2. Этнонимнер-биле холбашкан аттар 10: *Ондар, Ооржак, Чоодуй-оол, Иргит, Кол;*
3. Кижиниң мага-бодунуң онзагай шынары-биле холбашкан аттар 10: *Бонуй-оол, Чааштыг-Уруг, Карышпай, Оруспай;*
4. Кижиниң мөзү-шынары-биле холбашкан аттар 10: *Сергек, Омак-кыс, Орлан-оол;*
5. Эт-сеп, эдилел, аыш-чем-биле холбашкан аттарның саны – 8: *Хымыш-оол, Оттукмаа, Довукмаа, Хойтпак-оол;*
6. Тыва чоннуң ажыл-амыдыралы, езу-чаңчылдары-биле холбашкан аттар 7: *Мендиваа, Өлеңмаа, Көшкен-оол, Көрген-Карак;*
7. Дириг амытаннар-биле холбашкан аттар 2: *Аганак, Анай-оол;*
8. Металлдар, каасталгалар-биле холбашкан аттар 4: *Хүлер-оол, Шулуукан, Демир-Санаа;*
9. Назы-хар илередир сөстөр-биле холбашкан аттарның саны – 4: *Хеймерек, Чаш-Уруг, Өпең-кыс;*
10. Аңгы-аңгы уткалар илередип чоруур аттар 14: *Коңгургай, Содуй-оол, Кожукмаа, Алгыяк, Айлыкмаа;*

11. Орус болгаш өске-даа дылдардан үлегерлеттинген аттарның ниити саны – 34: *Мария Ивановна, Ленин, Ирина Севастьяновна, Мао Цзе дун, Джугашвили, Марбалян* дээш оон-даа өске.

С. Сүрүң-оолдуң бижээни бистиң шилип алгаш сайгарып турарывыс проза чогаалдарында кижилерниң хуу аттары ниитизи-биле өске чогаалдарда ажыглаттынган антропонимнерден черле ылгалып турар деп чугаалап болур. Оларның аразында эң онзагай аттар кылдыр ажыглаттынып турар этнонимнерни, кижиниң назы-харын илерепишаан, чассыда аарак адаар уткалыг аттарны болгаш эдилелдер, аяк-сава аттары-биле кижилер адаан таварылгаларны айтып болур.

База бир онзагай чүве чүл дээрге орус дылдан болгаш өске-даа дылдардан үлегерлеттинген аттарны чогаалда ажыглаттынып турары таварылга эвес деп бодаар бис. Оларның чамдыызы чогаалдың маадырлары болур, а бир өскелери чогаалда киришпейн турар-даа болза, оларның ат-сывы ол үеде ниитилелге болуп турган болуушкуннарны көргүзери-биле харылзашкан болгаш чогаалда таваржып турар.

II-ги эгеге чыгдынган аттарны тургузуунуң аайы-биле бөлүктээш, оларны бөдүүн болгаш нарын деп аңгылаан бис. Бөдүүн аттарга укталбаан болгаш укталган аттар хамааржып турар. Шинчилеп турарывыс чогаалдарда укталбаан аттарның саны 11, оларның иштинде кижилерниң хуу аттары кылдыр этнонимнерни хөйү-биле киригени онзагай черни ээлеп турар.

Морфологтуг арга-биле тургустунган аттар чогаалда база таваржып турар. Амгы тыва дылда чогаадылга кожумактарның санынче кирбейн-даа турар болза, аттар тургузарынга ажыглаттынар *-маа* «кыс, уруг, херээжен» деп утка илередип чоруур кожумактың немешкенинден тывылган аттар (саны 7) чогаалдарда таваржып турар.

Дөске бичеледир-чассыдар утка кирип турар *-ак, -най* деп кожумактарның (саны 6) болгаш чогаадылга кожумааның дузазы-биле тургустунган аттарны (саны 4) тодараткан бис.

Онзагай чүүлдү этноним болуп чоруур сөстүң соонга орус дылда фамилияларга коштунчур *-ов /-ев* деп кожумактың немешкенинден тургустунган Салчаков деп ат тургузуп турар.

Нарын аттарның ниити саны – 40, олар дараазында модельдер дузазы-биле тургустунган:

1. «демдек ады + чүве ады».

Оларның иштики бөлүктөринге «демдек ады + оол (саны 13), «демдек ады + уруг» (саны 2), «демдек ады + кыс» (3), «демдек ады + чүве ады» (саны 3) хамааржыр.

2. Ийиги модель «чүве ады + чүве ады».

Бо бөлүктү база ийи аңгылап көргөн бис, оларга «чүве ады + оол» (саны 7), «чүве ады + кыс» (саны 2) деп хевирлер хамааржыр.

3. «кылыг сөзү + чүве ады»

Кылыг сөзүңгө чүве адының немешкенинден тургустунган 3 ат тодараткан бис, оларның ийизи эрткен үениң прчастиезинге. а бирээзи өттүнүг сөске чүве адының немешкенинден тургустунган.

Синтаксистиг арганың бир хевири болур ийи аңгы сөстүң шуут тутчуп каттышканының түңнелинде тывылган ийи ат бар.

Морфолог-синтаксистиг арга-биле тургустунган 4 ат тодараткан бис, олар «чүве ады + -лыг + чүве ады» (саны 3), «демдек ады + чүве ады + -лыг» (саны 1).

Аттарны тургузуунуң аайы-биле сайгарып көргөш, оларны укталган болгаш укталбаан деп ийи аңгы бөлүккө чаргаш, укталган аттарны морфологтук, синтаксистиг база морфолог-синтаксистиг аргаларның дузазы-биле тургустунган деп тодараттывыс.

III-кү эгеге аттарны тывылган угунуң аайы-биле бөлүктээр деп сорулга-биле ажылдап эгелээн бис. Ындыг-даа болза аттарның тывылган угун тодарадып тура, чүгле ниити түрк аттарга доктаар деп шиитпирлээн бис.

Материалдарны сайгарып көргенивистиң түнелинде нарын тургузуглук аттарга доктааган бис. Синтаксистиг арга-биле тургустунган

аттарның ийи компонентизи азы оларның кайы бирээзи нити түрк уктуг сөстөр болуп турарын чижектер бадыткап турар. Ийи кезээ иелээн нити түрк сөстөрдөн тургустунган аттарга *Ак-кыс, Анай-оол, Кызыл-оол, Көргөн-Карак* дээн чижектиг аттар хамааржыр. Оларның аразындан *Кара-Сула, Аякмаа, Айдысмаа, Ак-+ек* дээн чижектиг аттарны чиңгине тыва аттарга хамаарыштырып болур. Мында *Аяк, Айдыс* дээн чижектиг сөстөргө төвүт дылдың *-маа* деп («кыс, уруг, херээжен» утка илередир) кожумаа немежирге, ук аттар чиңгине тыва аттарның санынче кире бээр.

Ниитизи-биле түңнөп чугаалаарга, С. Сүрүң-оолдуң чогаалдарында кижилер аттарының ажыглалы ол үениң ниити болгаш политиктиг байдалынга дүгжүп турар. Аңгы-аңгы үелерде чуртка болуп турган политиктиг байдалды көргүзери-биле *Ленин, Сталин, Ворошилов, Берия, Хрущев, Брежнев* болгаш *Мао Цзе Дуннуң* аттарын чогаалдарда ажыглап турар.

Авторнуң база бир онзагай талазы – кижиниң хуу ады кылдыр тыва төрөл бөлүктөрниң аттары болур *Салчак, Оюн, Ондар, Ооржак, Сат, Чооду, Иргит, Монгуш, Кол* деп этнонимнерни делгереңгейи-биле ажыглап турары. +ске аттарга хамаарыштыр алырга, олар колдуунда тыва чоннуң шагдан бээр болгаш амгы үеге-даа чедир эдилеп чоруур аттары болуп турар. Ындыг-даа болза оларның аразында чон аразында барык таварышпайн турар аттар база бар, оларның чижээнге *Чоодуймаа, Хымыш-оол, Довукмаа, Өлеңмаа, Коңгургай, Кожукмаа* дээн аттарны айтып болур.

Литература даңзызы:

Арутюнова, М. Д. Язык и мир человека / М. Д. Арутюнова. — Москва: Языки русской культуры, 1999. — 896 с. — Текст : непосредственный.

Барашков, В. Ф. Фамилии с личными именами в основе // Антропонимика. Сборник статей / В. Ф. Барашков ; Ответственные редакторы В. А. Никонов, и А. В. Суперанская. — Москва: Наука, 1970. — С. 110-114. — Текст : непосредственный.

Баскаков Н. А. Русские фамилии тюркского происхождения / Н. А. Баскаков ; — Москва : Наука, 1979. — 279с. — Текст : непосредственный.

Белецкий Д. А. Лексикология и теория языкознания (Ономастика) / Белецкий Д. А. — Киев: Киевский государственный университет им. Т. Шевченко, 1972. — 210с. — Текст : непосредственный.

Благова Г. Х. К характеристике типов раннетюркских антропонимов // Вопросы языкознания, 1988. № 4. — С. 180-191. — Текст : непосредственный.

Благова Г. Х. О причинах живучести тюркской антропонимической системы // Вопросы тюркской филологии / Г. Х. Благова. — Москва : Московский государственный университет, 1997. — С. 5-11. — Текст : непосредственный.

Бичелдей, К. А. Тыва болгаш өске дылдар // Тыва дыл болгаш чугаа культуразы / К. А. Бичелдей ; ответственные редакторы К. А. Бичелдей, Ч. М. Доржу, Ш. Ч. Сат. Кызыл : Тываның ном үндүрер чери, 1993. — С. 62-75. — Текст : непосредственный.

Бондалетов, В. Д. Ономастика и социолингвистика // Антропонимика. Сборник статей / В. Д. Бондалетов ; Редакторы В. А. Никонов, А. В. Суперанская. — Москва : Наука, 1970. — С. 17-23. — Текст : непосредственный.

43. Бондалетов, В. Д. Русская ономастика / В. Д. Бондалетов. — Москва : Просвещение, 1983. — 224с. — Текст : непосредственный.

Вайнштейн, С. И. Личные имена, термины родства и прозвища у тувинцев // Ономастика / С. И. Вайнштейн ; редакторы В. А. Никонов и А. В. Суперанская. Москва : Наука, 1969. — С. 125–132. — Текст : непосредственный.

Вайнштейн, С. И. Тувинцы // Системы личных имен у народов мира / С. И. Вайнштейн ; редакторы Р. Ш. Джарылгасинова, М. В. Крюков, В. А. Никонов, А. М. Решетов. — Москва : Наука. 1989. — С. 305–307. — Текст : непосредственный.

Виноградов, В. В. Вопросы современного русского словообразования // Исследования по русской грамматике / В. В. Виноградов ; ответственные редакторы М. Ю. Шведова. — Москва : Наука, 1975. — С. 551–554. — Текст : непосредственный.

Кульдеева, Г. И. Антропонимическая система современного казахского языка : автореферат диссертации доктора филологических наук. — Казань, 2001. — 60 с. — Текст : непосредственный.

Лудуп, Р. Д. Адың-шолаң чажыттары [Тайны имени твоего] // журнал Башкы, № 6 / Р. Д. Лудуп. — Кызыл, 1996. — С. 47–49. — Текст : непосредственный.

Бондалетов, В. Д. 2016. – Русская ономастика / В. Д. Бондалетов. — Москва : URSS, 2016. — С.7.

Вайнштейн, С. И. Личные имена, термины родства и прозвища у тувинцев // Ономастика / С. И. Вайнштейн. — Москва : Наука, 1969. — С. 125-132. — Текст : непосредственный.

Лудуп, Р. Д. Антропонимы монгольского, тибетского и санскритского происхождения. Дипломная работа / Р. Д. Лудуп. — Кызыл, 2001. — 51 с. — Текст : непосредственный.

Катанов, Н. Ф. Опыт исследования урянхайского языка с главнейшими родственными отношениями его к другим языкам тюркского корня / Н. Ф. Катанов. — Казань, 1903. — С. 659. — Текст : непосредственный.

Кульдеева, Г. И. Лингвостатистика в ономастике. Сборник статей международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы теории и методики преподавания в высшем учебном заведении) / Г. И. Кульдеева. — Кызылорда, 1997. - С. 170-173. — Текст : непосредственный.

Кульдеева, Г. И. Антропоническая система современного казахского языка / Г. И. Кульдеева. — Казань: ДАС, 2001. - 239 с. — Текст : непосредственный.

Монгуш, Д. А. Сокращенная форма личных имен в тувинском языке // УЗ ТНИИЯЛИ / Д. А. Монгуш. — Кызыл, 1973. — С. 146-155. — Текст : непосредственный.

Никонов, В. А. Имя и общество / В. А. Никонов. — Москва, 1974. — 278 с. — Текст : непосредственный.

Никонов, В. А. Системы личных имен // Системы личных имен у народов мира / В. А. Никонов. — Москва, — Текст : непосредственный.

Справочник личных имен народов РСФСР. — Москва : Русский язык, 2-е издание, 1987. — 575 с. — Текст : непосредственный.

Сувандии, Н. Д. — Тувинская антропонимия / Н. Д. Сувандии. — Кызыл : Редакторско-издательский отдел Тувинского государственного университета, 2011. — 191с. — Текст : непосредственный.

Сувандии, Н. Д. Сложные личные имена, образованные именными частями речи в тувинском языке // Мир науки, культуры, образования. — № 3, 2019. — С. 404-406. — Текст : непосредственный.

Сувандии, Н. Д. Интернациональные антропонимы в тувинском именнике // Сибирский филологический журнал, 2009. — С. 157-159. — Текст : непосредственный.

Сувандии, Н. Д. Особенности собственных имен усинских тувинцев // Филологические науки. Вопросы теории и практики / Н. Д. Сувандии. — Тамбов, 2016. — 163-165. — Текст : непосредственный.

Сувандии, Н. Д. Современное состояние изучения ономастики тувинского языка // Мир науки, культуры, образования. — № 6, 2013. — С. 362-364. — Текст : непосредственный.

Суперанская, А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. — Москва : Наука, 1973. — 366 с. — Текст : непосредственный.

Суперанская, А. В. Структура имени собственного. Фонология и морфология / А. В. Суперанская. — Москва : Наука, 1969. — 206 с. — Текст : непосредственный.

Суперанская, А. В. Апеллятив онома // Имя нарицательное и собственное. Сборник статей / А. В. Суперанская. — Москва : Наука, 1978. — С. 5-33. — Текст : непосредственный.

Суперанская, А. В. Имя через века и страны / А. В. Суперанская. — Москва : Наука, 1990. — 188с. — Текст : непосредственный.

Суперанская, А. В. Как вас зовут? Где вы живете? / В. А. Суперанская. — Москва : Наука, 1964а. — Научно-популярная серия. — 94с. — Текст : непосредственный.

Суперанская, А. В. К вопросу о кодификации личных имен // Ономастика и грамматика. Сборник статей / А. В. Суперанская. Ответственные редакторы Л. П. Калакуцкая. — Москва : Наука, 1981. — С. 74-98. — Текст : непосредственный.

Суперанская, А. В. Лингвистический аспект ономастических исследований // Вопросы ономастики. Новая серия III. Труды Самаркандского государственного университета им. А. Навои / А. В. Суперанская. — Самарканд, 1976а. — Выпуск 284. — С. 5-12. — Текст : непосредственный.

Суперанская, А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. — Москва : Наука, 1973. — 336с. — Текст : непосредственный.

Суперанская, А. В. Ономастическая стандартизация. Допустимость. Возможность. Ограничения // Восточнославянская ономастика: Исследования и материалы, / А. В. Суперанская. — Москва : Наука, 1979. — С. 84-112. — Текст : непосредственный.

Суперанская, А. В. Ономастические универсалии // Восточнославянская ономастика. Сборник статей / А. В. Суперанская. — Москва : Наука, 1972. — С. 348-356. — Текст : непосредственный.

Чадамба, З. Б. Тувинские имена // Справочник личных имен народов РСФСР / З. Б. Чадамба. — Москва, 1965. — С. 174-177. — Текст : непосредственный.

Чадамба, З. Б. Способы образования тувинских личных имен // Вопросы тувинского языкознания / З. Б. Чадамба. — Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1993. — С. 98-105. — Текст : непосредственный.

О Т З Ы В

на выпускную квалификационную работу 5 курса 1 группы
филологического факультета **Эрдэнэбат Сарантуяа** о теме
по теме **«Использование антропонимов в прозе Салима Сюрюн-оола»**
(Салим Сүрүн-оолдуң прозазында антропонимнерниң ажыглалы)

Тувинская ономастика в настоящее время получает свое научное развитие, в частности собственные имена людей, также была объектом специального исследования.

Целью выпускной квалификационной работы «Использование антропонимов в прозе С. Сюрюн-оола» является выявление и анализ антропонимов, использованных в художественной литературе. Для анализа были выбраны две прозы «Ынакшыл-дыр», «Ак-Төш» и роман «Тывалаар кускун».

Работа состоит из введения, трех глав, заключения, списка литературы.

Во введении ставятся цель и задачи исследования, определяются его предмет и объект, раскрывается новизна, теоретическая и практическая значимость работы.

В I-ой главе «Лексико-семантические группы антропонимов» рассматриваются собственные имена, используемые в прозе С. Сюрюн-оола, автор разделяет 11 разных тематических групп и дает им краткую характеристику.

Во II-ой главе антропонимы подвергаются структурному анализу. Рассматриваются структурные типы (простые и сложные) и словообразовательные модели собственных имен.

В III-ей главе была сделана попытка объяснить этимологию отдельных антропонимов, с этой целью проанализированы только исконно-тувинские и общетюркские имена.

В заключении даны основные итоги исследования.

Сарантуяа работала над темой 2 года. Студентка является гражданкой Монголии, литературным тувинским языком владеет на «удовлетворительно». Студентка очень старательная, над темой работала с большим интересом. Умеет работать со словарями и другими источниками.

По теме исследования два раза выступала в научно-практических конференциях ТувГУ.

Я, как научный руководитель, выпускную квалификационную работу рекомендую к защите.

Научный руководитель:

к.ф.н., доцент А.М.Соян

«11» июня 2020 г.